

GYMNASIUM TE DORDRECHT.

PROGRAMMA

VAN HET

ONDERWIJS,

GEDURENDE DEN CURSUS

1886 - 1887

DORDRECHT,

A. BLUSSÉ VAN OUD-ALBLAS.

1886.

S. oct.
4629

Is: 4629

Gymnasium te Dordrecht.

PROGRAMMA

VAN HET

O N D E R W I J S,

GEDURENDE DEN CURSUS

1886—1887.

DORDRECHT,

A. BLUSSÉ VAN OUD-ALBLAS.

1886.

COLLEGIE VAN CURATOREN.

Mr. H. A. NEBBENS STERLING, *Voorzitter.*

Mr. J. J. DE REUS.

Mr. D. VAN TIENEN JANSSE.

Ds. J. W. BEVERSEN.

Dr. H. J. DE GRAAFF.

Ds. P. M. KELLER VAN HOORN, *Secretaris.*

LEERAREN.

Dr. S. J. WARREN,

Rector, Leeraar in de Oude Talen.

Dr. P. SCRINERUS,

Conrector, Leeraar in de Oude Talen.

Dr. H. J. KIEWIET DE JONGE,

Leeraar in de Oude Talen, Aardrijkskunde en Nederlandsch.

H. DUVANEL,

{ *Leeraren in de Fransche Taal.*

W. DE JAGER,

M. KEIDEL,

Leeraar in de Hoogduitsche Taal.

J. HESSLING,

Leeraar in de Engelsche Taal.

G. J. V. D. STOUWE,

Leeraar in de Wiskunde.

Dr. POSTHUMUS,

Leeraar in de Natuur- en Scheikunde en Nat. Historie.

Dr. J. J. DOESBURG,

Leeraar in Geschiedenis en Nederlandsch.

R. J. DALHUISEN,

{ *Leeraren in de Oude Talen.*

Dr. W. J. M. VAN STOCKUM,

Ds. A. LOEFF,

Leeraar in de Hebreeuwsche Taal.

Over de toelating der Leerlingen.

Voor de toelating tot de eerste klasse wordt een examen afgelegd in het lezen, schrijven, rekenen, de beginselen der Nederlandsche en Fransche taal, der Aardrijkskunde en der Geschiedenis.

Rekenen. De hoofdbewerkingen met geheele getallen; de kenmerken hunner deelbaarheid, het vinden van den grootsten gemeenen deeler en van het kleinste gemeene veelvoud. De voornaamste eigenschappen en de hoofdbewerkingen van gewone en tiendeelige breuken. Metriek stelsel. Oplossen van eenvoudige toepasselijke vraagstukken en uit het hoofd rekenen.

Nederlandsch. Bekendheid met de rededeelen, hunne verbuiging en vervoeging, en met enkele hoofdregels der spelling; eenige bedrevenheid in taal- en redekundig ontleden. Vloeiend en duidelijk lezen; duidelijk schrijven.

Fransch. Vaardig lezen, verbuigen en vervoegen ook van de onregelmatige werkwoorden, en het in de Nederl. taal overbrengen van eenvoudige opstellen.

Aardrijkskunde. Bekendheid met de ligging der voornaamste landen van Europa. Kennis (in hoofdzaken) van de aardrijkskunde van Nederland.

Geschiedenis. Overzicht van de hoofdgebeurtenissen der vaderlandsche geschiedenis en de hiermeê in betrekking staande hoofdfeiten in de algemeene geschiedenis.

Bij het geheele examen zal minder gelet worden op uitgebreidheid en omvang, dan op gehalte der kennis.

Indien iemand dadelijk tot eene hoogere klasse wenschte te worden toegelaten, zal hij door een afzonderlijk examen van het bezit der vereischte kundigheden blijk moeten geven.

KONINKLIJK BESLUIT *van 29 Juni 1878,*
S. 98, tot vaststelling van het leerplan
der gymnasia en progymnasia.

ARTIKEL 1.

Het onderwijs aan de gymnasia wordt gegeven in een zesjarigen cursus, ingericht volgens de voorschriften van dit besluit.

Het schooljaar vangt aan met den eersten dag der maand September.

Behalve op de zon- en feestdagen en in de vacantiën, bedoeld in art. 10 der wet van den 28 April 1876 (Staatsblad N°. 102), tot regeling van het hooger onderwijs, worden de lessen gedurende het gansche schooljaar gehouden op de uren van iederen schooldag, door den gemeenteraad daarvoor aangewezen.

ART. 2.

Samenvoeging van klassen bij de lessen is verboden.

Uitzondering op dezen regel is alleen dan geoorloofd, wanneer ontstentenis van leeraren of soortgelijke buitengewone omstandigheden tijdelijk bijeenzijn van verschillende klassen noodzakelijk maken.

Bedraagt het getal leerlingen der zelfde klassen meer dan vier en twintig, zoo moet zij in twee, bedraagt het meer dan vijftig, zoo moet zij in drie parallelklassen gesplitst worden.

ART. 3.

De tabel, bij dit besluit gevoegd, wijst aan hoevele lesuren aan het onderwijs in elk der vakken, vermeld onder *a* tot en met *m* in art. 5 der wet van 28 April 1876 (Staatsblad N°. 102), tot regeling van het hooger onderwijs, wekelijks in elke klasse *minstens* besteed moet worden.

Vermeerdering dier lesuren is geoorloofd, mits het getal, tot bijwoning waarin de leerlingen van elke klasse verplicht zijn, dat van twee en dertig niet te boven ga.

Wordt daarenboven onderwijs gegeven in één der vakken, vermeld in genoemd art. 5 onder *n* of *o*, of in beide, dan reken de daaraan te besteden lesuren bij de toepassing der twee vorige zinsneden niet mede.

V A K K E N.	1e Klasse.	2e Klasse.	3e Klasse.	4e Klasse.	5e Klasse.	6e Klasse.	Geheel getal lesuren.
Grieksch	—	6	6	7	7	8	34
Latijn	8	6	6	6	7	7	40
Nederlandsch	3	2	2	2	2	1	12
Fransch	4	2	2	2	1	1	12
Hoogduitsch	—	3	2	2	2	1	10
Engelsch	—	—	3	3	2	1	9
Geschiedenis	4	3	3	2	2	3	17
Aardrijkskunde . . .	3	2	2	1	—	1	9
Wiskunde	4	3	3	3	5	5	23
Natuur-en Scheikunde	—	—	—	—	2	2	4
Natuurlijke historie .	2	2	—	—	2	2	8
Getal uren	28	29	29	28	32	32	178

ART. 4.

Het onderwijs omvat:

a. voor de Grieksche taal en letterkunde:

in de tweede tot en met de vierde klasse, de gronden der spraakleer, de lezing en verklaring van eenvoudige Attisch proza en in de vierde klasse ook van Epische poëzy;

in de vijfde klasse, de herhaling en voortzetting der spraakleer, de lezing en vertaling van proza en van Epische poëzy;

in de zesde klasse, de lezing en verklaring van moeilijker Attisch proza en van lyrische en dramatische poëzy.

In de vijfde klasse worden bovendien twee lesuren aan de cursorische lezing van gemakkelijke schrijvers en in de zesde klasse drie lesuren aan de cursorische lezing van proza en van Epische poëzy besteed. Deze lesuren zijn meer bijzonderlijk bestemd voor de leerlingen, bedoeld in art. 5 onder a.

b. voor de Latijnsche taal en letterkunde:

in de eerste tot en met de vierde klasse, de gronden der spraakleer, de lezing en verklaring van proza en van Epische poëzy;

in de vijfde klasse, de herhaling en voortzetting der spraakleer, de lezing en verklaring van moeilijker proza en van Epische, lyrische en dramatische poëzy;

in de zesde klasse, de voortzetting van de lezing en verklaring van moeilijker proza en poëzy.

In de vijfde klasse worden bovendien twee lesuren aan de cursorische lezing van schrijvers, in de zesde klasse drie lesuren aan de cursorische lezing van schrijvers, en aan de

Romeinsche antiquiteiten besteed. Deze lessen zijn meer bijzonderlijk bestemd voor de leerlingen, bedoeld in art. 5 onder a.

c. voor de Nederlandsche taal en letterkunde:

in de eerste tot en met de derde klasse, de spraakleer, taal- en stijloefeningen en de lezing en verklaring van nieuwere schrijvers;

in de vierde klasse, stijloefeningen, lezing en verklaring van klassieke schrijvers uit het laatste gedeelte der achttiende en uit de negentiende eeuw;

in de vijfde en zesde klassen, stijloefeningen en een beknopt overzicht der Vaderlandsche letterkunde door lezing van stukken uit vroegeren en lateren tijd.

d. voor de Fransche taal:

in de eerste tot en met de derde klasse, de uitspraak, de gronden der spraakleer, vertaling uit het Fransch in het Nederlandsch en omgekeerd, lezing van stukken uit den nieuweren tijd;

in de vierde tot en met de zesde klasse, lezing en verklaring van meesterstukken van de letterkunde.

e. voor de Hoogduitsche taal:

in de tweede tot en met de vierde klasse, de uitspraak, de gronden der spraakleer, vertaling uit het Hoogduitsch in het Nederlandsch en omgekeerd, lezing van stukken uit den nieuweren tijd;

in de vijfde en zesde klasse, lezing en verklaring van meesterstukken van de letterkunde.

f. voor de Engelsche taal:

in de derde en vierde klasse, de uitspraak, de gronden der spraakleer, vertaling uit het Engelsch in het Nederlandsch en omgekeerd;

in de vijfde en de zesde klasse, lezing en verklaring van meesterstukken van de letterkunde.

g. voor de geschiedenis:

a. voor de Vaderlandsche Geschiedenis: .

in de eerste tot en met de derde klasse, een algemeen overzicht der Vaderlandsche Geschiedenis;

in de zesde klasse, een overzicht van de Staatsregeling van ons Vaderland sinds 1747 tot op den jongsten tijd;

b. voor de Algemeene Geschiedenis:

in de eerste tot en met de derde klasse, een overzicht der Algemeene Geschiedenis;

in de vierde en de vijfde klasse, eene meer uitvoerige behandeling der oude geschiedenis, en wel in het bijzonder van die der Grieken in de vierde en van die der Romeinen in de vijfde klasse;

in de zesde klasse, eene algemeene herhaling en behandeling meer in bijzonderheden van de nieuwe Geschiedenis sinds den vrede van Utrecht.

h. voor de aardrijkskunde:

in de eerste tot en met de derde klasse, een algemeen overzicht der hedendaagsche aardrijkskunde;

in de vierde klasse, de grondtrekken der oude aardrijkskunde;

in de zesde klasse, behandeling van hoofdpunten uit de wiskundige en natuurkundige aardrijkskunde.

i. voor de wiskunde:

a. voor de Reken- en Stelkunde:

in de eerste tot en met de vierde klasse, de hoofdbewerkingen met de geheele en gebroken getallen en stelselvormen, de deelbaarheid der getallen, het metrieke stelsel, de evenredigheden, de vergelijkingen van den eersten graad met één of meer onbekenden, de wortelgrootheden, de gebroken en negatieve exponenten, de vierkantsvergelijkingen, de logarithmen, de reeksen;

in de vijfde en de zesde klasse, herhaling van het geleerde.

b. voor de Meetkunde:

in de eerste tot en met de vierde klasse, de planimetrie en van de stereometrie de ligging en snijding van vlakken, de vlakke driehoek, de oppervlakten en inhouden van lichamen door platte vlakken begrensd;

in de vijfde klasse, de voortzetting der stereometrie;

in de zesde klasse, herhaling van het geleerde.

Bovendien worden in de vijfde klasse twee, en in de zesde klasse drie lesuren, meer bijzonderlijk bestemd voor de leerlingen, bedoeld in art. 5 onder *b*, besteed aan de goniometrie, de vlakke en bolvormige trigonometrie, de beginselen der vlakke coördinatenleer en de herhaling en toepassing op vraagstukken van het geleerde in reken-, stel- en meetkunde.

k. en l. voor de natuurkunde en de scheikunde:

in de vijfde en zesde klasse, proefondervindelijke behan-

deling van de voornaamste, binnen het bereik der leerlingen liggende, verschijnselen op het gebied der natuurkunde en van enkele der voornaamste van dergelijke verschijnselen op dat der anorganische scheikunde.

m. voor de natuurlijke historie :

in de eerste en de tweede klasse, oefening van het waarnemingsvermogen door behandeling en vergelijking van, inzonderheid inlandsche, plant- en diervormen ;

in de vijfde en de zesde klasse, inleiding tot de kennis van het planten- en dierenrijk.

ART. 5.

Vrijstelling wordt in de vijfde en de zesde klasse verleend aan leerlingen :

a. die zich uitsluitend willen onderwerpen aan het eind-examen ter verkrijging van het getuigschrift voor de faculteit der godgeleerdheid, der rechtsgeleerdheid of der letteren en wijsbegeerte, van de lessen in de meetkunde, meer bijzonderlijk bestemd voor hen, hieronder onder *b* genoemd, en van die in de natuurlijke historie ;

b. die zich uitsluitend willen onderwerpen aan het eind-examen ter verkrijging van het getuigschrift voor de faculteit der geneeskunde of der wis- en natuurkunde, van de lessen in het Grieksch en in het Latijn, meer bijzonderlijk bestemd voor hen hierboven onder *a* genoemd.

UITTREKSEL uit het KONINKLIJK BESLUIT
van 2 April 1884, omtrent het eind-
examen.

ARTIKEL 1.

Het eindexamen der gymnasia met zesjarigen cursus en het daarmede gelijkgestelde examen, vermeld in art. 12 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102), worden gehouden op achtereenvolgende door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken jaarlijks voor elk gymnasium en voor de in bovengenoemd artikel bedoelde commissie aan te wijzen dagen.

ART. 2.

Het examen omvat:

AFDEELING I. *Voor de Grieksche taal en letterkunde:*

- a. het vertalen en verklaren van eenvoudig proza (bijv. van Xenophon, Lysias of Isocrates) en Epische poëzie;
- b. het vertalen en verklaren van moeilijker proza (bijv. van Plato, Demosthenes of Plutarchus);
- c. het vertalen en verklaren van dramatische poëzie;

AFDEELING II. *Voor de Latijnsche taal en letterkunde:*

- a. het vertalen en verklaren van proza (bijv. van Cicero, Sallustius of Livius) en eenvoudige poëzie (bijv. Ovidius of Virgilius);

- b.* het vertalen en verklaren van moeilijker poëzie (bijv. Horatius;
- c.* de Romeinsche antiquiteiten;
- d.* eene vertaling uit het Nederlandsch in het Latijn.

AFDEELING III. *Voor de Nederlandsche taal en de geschiedenis:*

- a.* een opstel in het Nederlandsch over een door elk examinandus uit een zestal opgegevene te kiezen onderwerp;
- b.* de geschiedenis, bepaaldelijk de in het zesde studiejaar behandelde gedeelten der vaderlandsche en algemeene nieuwe geschiedenis.

AFDEELING IV. *Voor de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche taal:*

Vertaling van proza of gemakkelijke poëzie.

AFDEELING V. *Voor de Wiskunde.*

- a.* De stekunde tot en met de tweedemachtsvergelijkingen (de onbepaalde vergelijkingen van den 1sten graad, de reken- en meetkundige reeksen en de logarithmen daaronder begrepen);
- b.* de meetkunde tot en met de stereometrie;
- c.* De vlakke en bolvormige trigonometrie.

Het mondeling examen omvat, behalve de bespreking van aanmerkingen die op het schriftelijk werk van den examinandus kunnen worden gemaakt, de onderdeelen I *a*, II *a* en *c* en III *b*; het schriftelijk examen de overige onderdeelen dier afdeelingen, benevens afd. IV, terwijl het examen in afdeeling V zoowel mondeling als schriftelijk wordt afgenomen.

ART. 3.

De examinandi, die uitsluitend het getuigschrift voor de faculteit der godgeleerdheid, der rechtsgeleerdheid of der letteren en wijsbegeerte verlangen, zijn vrijgesteld van het examen in het onderdeel *V c*.

Zij die uitsluitend het getuigschrift voor de faculteit der geneeskunde, of der wis- en natuurkunde verlangen, zijn vrijgesteld van het examen in de onderdeelen *I b* en *c* en *II c* en *d*. Voor hen kan bovendien, met goedvinden van gecommitteerden, worden afgeweken van den regel, gesteld bij het eerste lid van art. 4.

ART. 4.

Bij het schriftelijk examen in afdeeling I en II zijn stukken, door den examinandus vroeger behandeld, uitgesloten.

Het gebruik van eigen boeken en van hulpboeken, logarithmentafels uitgezonderd, is niet geoorloofd; doch bij het opgeven der te vertalen stukken wordt aan de candidaten de beteekenis medegedeeld van die woorden en uitdrukkingen, wier verklaring onoverkomelijke moeilijkheden zou kunnen opleveren.

Bij het mondeling examen wordt elk examinandus afzonderlijk ondervraagd; de tijd, die daarbij voor elk onderdeel wordt besteed, mag voor ieder examinandus niet meer dan 30 minuten bedragen.

ART. 5.

De regeling der examens geschiedt door den rector of

den voorzitter der commissie, bedoeld in art. 12 alinea 1 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102), met dien verstande, dat geen examinandus op één dag langer dan zes uren wordt geëxamineerd en dat het geheele examen voor elk examinandus binnen ten hoogste drie dagen afloope.

Acht de gecommiteerde of de meerderheid der examinatoren of die der gecommiteerden het noodzakelijk, dat de duur van het examen voor één of meer examinandi met een dag verlengd wordt, dan wordt de belanghebbende daarmede in kennis gesteld en hem medegedeeld, welke dag daartoe door examinatoren of gecommiteerden is bestemd.

Indien meer dan een gecommiteerde is aangewezen, kan, ter bekorting van den duur van het geheele examen, in de verschillende afdeelingen gelijktijdig worden geëxamineerd.

ART. 6.

Bij de beoordeeling van ieder onderdeel van het examen wordt door den examiner een der volgende cijfers of praedicaten toegekend:

- 1 = slecht;
- 2 = onvoldoende;
- 3 = voldoende;
- 4 = goed;
- 5 = zeer goed.

Ter bepaling van het eindcijfer in elke afdeeling wordt de som der toegekende cijfers gedeeld door het getal harer onderdeelen.

De examinandi, die het getuigschrift voor de faculteit der godgeleerdheid, der rechtsgeleerdheid, of der letteren en wijsbegeerte verlangen, moeten in elke der afdeelingen I en II ten minste het eincijfer 3 hebben behaald.

Zij die het getuigschrift voor de faculteit der geneeskunde of der wis- en natuurkunde verlangen, moeten in afdeeling V en althans in nog eene afdeeling ten minste het eincijfer 3 hebben behaald.

ART. 7.

Gedurende het examen is het geen examinandus geoorloofd zich zonder vergunning van gecommitteerden uit het lokaal te verwijderen.

Zij die zich aan eenig bedrog bij het examen schuldig maken, worden terstond afgewezen.

ART. 8.

Van de bij dit besluit bedoelde examens in eenig vak, in art. 2 genoemd, zijn vrijgesteld zij, die volgens de wet op het middelbaar onderwijs bevoegd zijn tot het geven van onderwijs in dat vak.

Zij, die bevoegd zijn tot het geven van lager onderwijs in ééne of meer der in art. 2, afdeeling IV, genoemde talen, zijn van het examen in die taal vrijgesteld.

ART. 9.

Van het examen in afdeeling V van art. 2 zijn vrijgesteld:

a. zij, die met goed gevolg hebben afgelegd het examen, omschreven in art. 2 van ons besluit van 12 Februarij 1879 (*Staatsblad* n°. 35), voorbereidende tot het arts-examen;

b. zij, die met goed gevolg hebben afgelegd het examen van adjunct-ijker, omschreven in ons besluit van 11 Juli 1871 (*Staatsblad* n°. 76).

PROGRAMMA VAN HET ONDERWIJS.

EERSTE KLASSE.

Latijn 10 uren.

Vormleer, vooral verbuiging en vervoeging. Maken van themata. Accusativus c. Infinitivo en dergelijke hoofdzaken der syntaxis, wier kennis noodig is voor 't vertalen van eenvoudig proza, b. v. uit Jacobs en Döring.

Nederlandsch 3 uren.

Spelregels. Taaloefeningen. Rededeelen tot aan het werkwoord. Leer van den zin. Oefeningen in 't lezen; uit het hoofd leeren van verzen.

Fransch 4 uren.

Spraakleer volgens Dubois. Nouvelle grammaire française. 1re en 2me année. Vertalen.

Geschiedenis 4 uren.

Vaderlandsche Geschiedenis 1 uur, tot aan de Unie van Utrecht. Overzicht der Oude Geschiedenis (3 uren) voorn. Geschiedenis van Grieken en Romeinen.

Aardrijkskunde 3 uren.

Nederland en Europa.

Wiskunde 4 uren.

Rekenkunde 1 uur.

De hoofdbewerkingen met geheele en gebroken getallen.
Kenmerken van deelbaarheid. Grootste gemeene deeler.
Kleinst gemeene veelvoud. Metriek stelsel. Talstelsel.

Stelkunde 2 uren.

Hoofdbewerkingen met geheele vormen. Vergelijkingen van
den eersten graad met ééne onbekende.
Ontbinding in factoren. Het zoeken van den grootst gemeenen deeler en het kleinst gemeene veelvoud.

Meetkunde 1 uur.

Lijnen; hoeken; evenwijdige lijnen; de eenvoudigste eigenschappen van den driehoek; gelijk en gelijkvormigheid der driehoeken.

Natuurlijke Historie 2 uren.

Beschrijving en onderlinge vergelijking van de meest bekende gewervelde dieren. Beschrijving van in Dordrechts omstreken te vinden planten.

TWEEDE KLASSE.

Gricksch 7 uren.

Vormleer, tot aan de anomala. Maken van themata.
Vertalen van eenvoudige zinnen.

Latijn 7 uren.

Herhaling der vormleer. Hoofdregels der syntaxis, grondige beoefening der casusleer, der tijd- en plaatsbepaling. Themata. Vertalen van proza en poëzy.

Nederlandsch 2 uren.

Herhaling en uitbreiding der Vormleer. Begin der Syntaxis.
Taal oefening. Stijloefeningen uit *Stellwagen*. Lezen.

Fransch 2 uren.

Spraakleer volgens Dubois, 2me année. Vertalen van proza
en poëzy. Thema's.

Hoogduitsch 3 uren.

Hoofdregels der Vormleer. Uitspraak. Vertalen uit en in
het Hoogduitsch.

Geschiedenis 3 uren.

Vaderlandsche Geschiedenis 1 uur. Tot aan de Grootte
Vergadering in 1651.

Algemeene Geschiedenis 2 uren. Geschiedenis der Middel-
eeuwen en, zoo mogelijk, van een gedeelte der N. Ge-
schiedenis.

Aardrijkskunde 2 uren.

Azië en Afrika. Herhaling van Europa.

Wiskunde 3 uren.*Rekenkunde* 1 uur.

Evenredigheden. Voornaamste berekeningen van het da-
gelijksch leven, als gezelschapsrekening, effectenreke-
ning, enz.

Stelkunde 1 uur.

Herhaling en uitbreiding der vergelijkingen van den eersten
graad, met ééne onbekende. De hoofdbewerkingen met
gebroken stelkunstige vormen.

Vergelijkingen van den eersten graad met twee en meer
onbekenden.

Meetkunde 1 uur.

De voornaamste toepassingen der gelijk- en gelijkvormigheid der driehoeken. Eenvoudige eigenschappen der veelhoeken. Parallellogram. Trapezium. Gelijk- en gelijkvormigheid der veelhoeken.

Natuurlijke Historie 2 uren.

Beschrijving en onderlinge vergelijking van gelede dieren. Onderlinge vergelijking van planten.

 DERDE KLASSE.
Grieksch 6 uur.

De geheele vormleer; enkele hoofdpunten der syntaxis. Themata. Vertalen van proza en eenvoudige versregels.

Latijn 7 uren.

Herhaling der vormleer. Van de syntaxis herhaling van het in klasse II geleerde en de leer der modi en conjunctiones. Themata. Vertalen proza en poëzy.

Nederlandsch 2 uren.

Herhaling der vormleer. Voortzetting der syntaxis. Taal-oefeningen uit Stelwagen. Lezen.

Fransch 2 uren.

Spraakleer volgens Dubois, 3me année. Vertalen uit en in het Fransch.

Hoogduitsch 2 uren.

De geheele vormleer. Hoofdregels der syntaxis. Thema's Lezen. Vertalen uit en in het Duitsch.

Engelsch 3 uren.

Vormleer.

Geschiedenis 3 uren.

Vaderlandsche geschiedenis 1 uur. Tot aan 1747; zoo mogelijk tot de Bataafsche republiek.

Nieuwe geschiedenis 2 uur. Tot den Vrede van Utrecht of de Fransche Revolutie.

Aardrijkskunde 2 uren.

Herhaling. Amerika en Australië.

Wiskunde 3 uren.

Reken- en Stelkunde 2 uren.

Vierkantsworteltrekking. Wortelgrootheden. Gebroken en negatieve exponenten. Onbepaalde vergelijkingen van den eersten graad. Vierkantsvergelijkingen. Logarithmen.

Meetkunde 1 uur.

Gelijkvormigheid van driehoeken en veelhoeken. Het berekenen der inhouden van vlakke figuren door rechte lijnen ingesloten.

VIERDE KLASSE.

Grieksch 7 uren.

Herhaling der vormleer. Overzicht der syntaxis. Episch dialect. Themata. Vertalen van proza en poëzy.

Latijn 7 uren.

Herhaling der vormleer. Herhaling en uitbreiding der Syntaxis. Themata. Vertalen enz.

Nederlandsch 2 uren.

Herhaling en uitbreiding van vormleer en syntaxis. Vertalen van stukken uit de oude of de nieuwe talen. Lezen van een klassiek schrijver.

Fransch 2 uren.

Spraakleer volgens Dubois, N. Gr. fr. 3me année.

Hoogduitsch, 2 uren.

Voortzetting der spraakleer. Lezen; vertalen in en uit het Duitsch.

Engelsch 3 uren.

Herhaling en verdere beoefening der spraakleer. Lezen en vertalen.

Geschiedenis 2 uren.

Geschiedenis der Grieken.

Aardrijkskunde 1 uur.

Oude Aardrijkskunde.

Wiskunde 3 uren.*Reken- en Stelkunde* 1 uur.

De Logarithmen en hare toepassingen tot oplossing van exponentiale vergelijkingen en vraagstukken van samengestelde interestrekening. Reken- en meetkundige reeksen.

Meetkunde 2 uren.

De cirkel. Van de Stereometrie: de ligging en snijding van vlakken; de drievlakkenhoek; de oppervlakken en inhouden van lichamen door platte vlakken begrensd.

VIJFDE KLASSE.

Grieksch 6 uren voor de geheele klasse.

Herhaling der vormleer. Uitgebreider behandeling der syntaxis Themata, Lectuur van Homerus enz. (zie lijst der boeken). Dialect van Herodotus. Geschiedenis der Letterkunde.

2 uren Cursorische lectuur met afdeeling A. (zie lijst).

Latijn 5 uren voor de geheele klasse.

Herhaling der spraakleer. Opstellen. Hoofdregels der metrick. Geschiedenis der Letterkunde.

2 uren Cursorische lectuur met afdeeling A. (zie lijst).

Nederlandsch 2 uren.

Opstellen. Stijloefeningen, Beknopt overzicht der vaderl. letterkunde. Lezen van klassieke schrijvers.

Fransch 1 uur.

Lectuur van Molière, Racine, enz. enz.

Hoogduitsch 2 uren.

Lectuur van klassieke stukken. Herhaling der spraakleer

Engelsch 2 uren.

Herhaling van het geleerde in de vorige klassen. Lectuur van klassieke schrijvers.

Geschiedenis 2 uren.

Geschiedenis der Romeinen.

Wiskunde 3 uren voor de gezamenlijke klasse.

Meetkunde 2 uren.

Voortzetting der Stereometrie. In het derde uur: herha-

ling van het vroeger geleerde, vooral der planimetrie.
2 uren voor afdeeling B.

Goniometrie. Vlakke- en boldriehoekmeting.

Natuur- en Scheikunde 2 uren.

Leer van evenwicht en beweging bij vaste lichamen, vloeistoffen en gassen. *Scheikunde* (na de wintervacantie). De voornaamste metalloïden en hunne verbindingen.

Natuurlijke Historie 2 uren; alleen voor afdeeling B.
Plantenanatomie.

ZESDE KLASSE.

Grieksch 5 uren voor alle leerlingen.

Herhaling der spraakleer. Hoofdregels der metrick. Geschiedenis der letterkunde. Lezen van moeilijker proza en poëzy. 3 uren cursorisch lezen in afdeeling A. van Homerus, Xenophon, Isokrates enz.

Latijn 4 uren voor alle leerlingen.

Herhaling der spraakleer. Metrick. Opstellen. Geschiedenis der letterkunde. Lectuur van proza en poëzy. 3 uren cursorisch lezen en Romeinsche antiquiteiten in afdeeling A.

Voor de overige vakken is het voldoende te verwijzen naar het hiervóór gedrukte K. B. en er bij te voegen dat ook onderwijs wordt gegeven in de beginselen van het Hebreeuwsch.

LIJST DER BOEKEN.

Bij het begin van den cursus moeten de leerlingen zich alle boeken aanschaffen behalve de met een † gemerkte. Zij moeten de boeken niet opensnijden, voordat ze door de leeraars zijn goedgekeurd. De in eene vorige klasse gebruikte boeken moeten bewaard worden.

GRIEKSCH.

KLASSE II. Attische Vormleer door Dr. Van Leeuwen en Mendes da Costa (*f* 1.80). Grieksch Leesboek naar Gottschick. Tweede druk. Groningen v. Giffen (*f* 1.70). *v. d. Es*, Grieksche opstellen I (*f* 1.25). *Dübner*, Grieksche oefeningen (*f* 1.90).

KLASSE III. *v. Leeuwen*, Attische Vormleer. *v. d. Es*, I en II. *Anabasis* ed. Cobet (*f* 1.20). *Voegler*, Tirocinium Poëticum (*f* 0.90.)

KLASSE IV. *Pluygers*, Leerboek der Grieksche taal (*f* 3.60), *Mehler*, Hoofdregels der Grieksche Syntaxis (*f* 1.00). *v. d. Es* II. *Dübner*. *Homerus*, *Odyssea* ed. Teubner (*f* 1.00). *Autenrieth*, Wörterbuch zu Homer (*f* 1.85). *Van Leeuwen*, Het taaleigen der Homerische gedichten (*f* 1.80). † *Lysiae*, *Orationes* ed. Cobet (*f* 1.20). *Anabasis*.

KLASSE V. *Pluygers. Mehler. v. d. Es* III. *Dübner*, Ilias en Odyssea, ed. Teubner (*f* 2.00). † *Herodotus*, ed. Teubner *f* 1.75. *Lysias* ed Cobet. † *Lykurgos* Rede gegen Leokrates ed. Nicolai. Weidmann. (*f* 0,50.) † *Isocrates* ed. Teubner (*f* 1.75). † *Lucianus. v. d. Es*, Grieksche en Romeinsche Letterkunde (*f* 3.75).

AFDEELING A. *Xenophon*, Anabasis ed. Cobet. Commentarii ed. Teubner (*f* 0.30). *Historia Graeca* ed. Cobet (*f* 1.20).

KLASSE VI. *Pluygers; Mehler; Dübner*. Ilias en Odyssea. *Herodotus. Herwerden*, Excerpta e poetis Graecis. Editio altera (*f* 0.90). *Warren*, Bloemlezing uit Plato's dialogen (*f* 1.20). *Demosthenes*, Tauchnitz Octavausgabe Vol. I. (*f* 1.—). † *Sophoclis*, Tragoediae. † *Aristophanis* Comodiae. *Tregder*, Gr. en Rom. Letterkunde (*f* 1.40).

AFDEELING A. *Plato*, Die Verteidigungsrede des Sokrates und Kriton. Von Chr. Cron, mit deutschen Anmerkungen, Teubner (*f* 0.65). *Xenophon*, Institutio Cyri ed. Teubner (*f* 0.60).

Woordenboek: Van den Es.

L A T I J N.

KLASSE I. *Ellendt*, Latijnsche Grammatica (*f* 2.15). *Volcke*. Opstellen ter vertaling in 't Latijn, I (*f* 0.50). *Jacobs* en *Döring*, Latijnsch leesboek (*f* 1.25).

KLASSE II. *Ellendt. Spicz*, Latijnsche vertaal oefeningen

3de cursus (*f* 1.25). *Nepos*, ed. Cobet (*f* 0.60). † *Caesar*, de bello Gallico ed. Dinter (*f* 0.50). † *Kan en Schröder*, Bloemlezing uit Latijnsche dichters, 1e stuk (*f* 0.60).

KLASSE III. *Ellendt*; *Spiesz*; *Bake*, Latijnsche Themata (*f* 2.50). *Caesar*, de bello Gallico. *Kan en Schröder*. † *Ovidius*, Metamorphoses ed. Teubner (*f* 0.60). † *Cornelissen*, Libellus jocularis (*f* 0.75). *Hecker*, Klassisch Woordenboek (*f* 3.90).

KLASSE IV. *Ellendt*, *Bake*, *Cicero*, Orationes selectae XXI, Textausgabe von Klotz. Pars I (*f* 0.50). *Ovidius*, Metamorphoses. *Sallustius*, (édit. Constant. Paris, Librairie Delagrave *f* 1.10). † *Vergilius*. † *Livius*.

KLASSE V. Dezelfde boeken als in IV en bovendien † *Horatius* en † *Terentius*.

AFDEELING A. *Sallustius*. *Ovidius*. † *Schlummer*, Vier redevoeringen van Cicero. Brill.

KLASSE VI. *Ellendt*. *Bake*. *Cicero*, Orationes Selectae. Pars II. (*f* 0.50). *Horatius*. *Vergilius*. *Suetonius*. † *Woltjer*, Serta Romana (*f* 1.90). *Schlummer*, Romeinsche antiquiteiten (*f* 2.—).

AFDEELING A. *Cicero* de Senectute, (ed. Teubner *f* 0.30). Woordenboeken: *Kan en Schröder* (*f* 6.50) of *Engelbrecht* (*f* 9.75); *van Hoëvell*, Nederl. Latijnsch Woordenboek (*f* 3.90).

N E D E R L A N D S C H.

KLASSE I. *Van Helten*, Kleine Nederl. Spraakkunst (*f* 1.90).

Koenen, Proza en Poësie, 2 stukken. Zwolle, Tjeenk
Willink, 2e druk (*f* 0.45, *f* 0.55).

Manhave, Zakwoordenboekje, Thieme (*f* 1.40).

KLASSE II. *van Helten*; *Cosijn*; *Stellwagen*, Stijloefeningen,
1e st. (*f* 0.60).

Manhave, als in I.

Bloemlezing uit Nederl. dichters, Amsterdam, van Kam-
pen, 4e stukje, 2e druk (*f* 0.40).

Bloemlezing uit Nederl. prozaschrijvers, Amst., van Kam-
pen, 5e stukje, 3e druk (*f* 0.55).

KLASSE III. *van Helten* en *Manhave*, als in II. *Stellwa-*
gen, Stijloefeningen. 2e stukje.

de Keyser, Neerlands Letterkunde in de 19e eeuw, 1e en
3e deel (*f* 1.60).

KLASSE IV. *van Helten*; *de Groot*; *Leopold* en *Rijkens*,
Nederlandsche Letterkunde (*f* 3.75). *Staring*, Ge-
dichten.

KLASSE V. *de Groot*, als in IV. *Potgieter*, Proza (*f* 2.50).
Staring, Keur uit Vondels Lyrische en Dramatische
poësie door *P. van Moerkerken*, Sneek, van Druten
(*f* 1.90).

KLASSE VI. *de Groot*; *Vosmaer*, Vogels van diverse Pluimage
(*f* 1.20).

Da Costa, Bloemlezing, den Haag, Thieme (*f* 0.80).
Vondels hekeldichten, Schiedam, Roelants (*f* 0.30).

FRANSCHE.

KLASSE I. *Dubois*, Nouvelle grammaire française éd. Amersfoort, 1re année (*f* 0.55).

Dubois, Nouveau Recueil, éd. Amersfoort 1re année (*f* 0.55).

G. Verenet, Entretiens familiers. *Schoevers*, Choix de lectures françaises, deuxième partie (*f* 0.90).

KLASSE II. *Dubois*, Nouvelle Grammaire, 2e année, 6e édition, Amersfoort (*f* 0.65). *Dubois*, Nouveau Recueil de thèmes, 2e année, 6e édition (*f* 0.65). *de Bock et Leeman*, Lectures françaises, 1re partie, éd. van Cleef (*f* 1.20). *J. N. Dirks*, Le conteur amusant etc., Noordhoff (*f* 0.90).

KLASSE III. *Dubois*, Nouvelle grammaire, Amersfoort, 3e année, 5e édition (*f* 1.25).

Dubois, Nouveau Recueil, Amersfoort, 3e année, 5e édition (*f* 0.80).

Dubois, Choix de lectures françaises (*f* 1.85).

† *A. Laure*, Mémoires d'un collégien éd. Hetzel (1.65).

KLASSE IV. *Suzan*, Oefeningen. *Dubois*, Nouvelle grammaire. *Dejardin*, Choix de morceaux, édit. Tjeenk Willink, Zwolle (*f* 1.90), † *A. de Vigny*, Cinq Mars. † *Emile Augier*, Le gendre de Mr. Poirier. † *Molière*.

KLASSE V. *Reinders Ploetz*, Manuel de littérature (2.90). Racine, Corneille, V. Hugo etc.

KLASSE VI. Als IV. Ponsard, Coppée, Bornier etc.

H O O G D U I T S C H.

KLASSE II. *Spruijt*, Theoretisch-praktische handleiding tot de hoogduitsche taal (f 1.25). *Susan*, Sammlung, Worter Sprichw. und Redensarten (f 0.60). *Hopf* und *Paulsick*, Deutsches Lesebuch, 1er Theil (f 1.—).

KLASSE III. *Spruyt*, Hochdeutsche Sprachlehre für Niederländer (f 1.25). *Spruyt*, Oefeningen behoorende bij de Hd. Sprachlehre (f 0.75). id. Regeln für die Deutsche Rechtschreibung (f 0.50). *Hopf* und *Paulsick*, 2er Theil (f 1.80).

KLASSE IV. De boeken van *Spruyt* als in III. *Leopold*, Deutsches Lesebuch 2er Theil (f 1.50).

KLASSE V. *Sicherer*, Deutschlands Kleinpiker mit Wörterbüchlein (f 2.40).

‡ *W. Hahn*, Geschichte der poët. Litteratuur der Deutschen. Klassieke stukken uit de National Bibliothek von Reclam, die later zullen worden opgegeven.

KLASSE VI. Als de vorige klasse.

E N G E L S C H.

KLASSE III. *Robinson en Koster*, Beginselen van 't Engelsch, Gouda, van Goor (f 0.90).

Robinson, First readingbook, Utrecht, Damenfelser.

KLASSE IV. *van Tiel*, English Grammar for Dutch schools.

Brill (*f* 1.50). *van Tiel*, Course of translation (*f* 0.90).
Herrig, British Classical Authors (*f* 2.95).

KLASSE V. De boeken van IV en daarbij: *Taylor*, VI Recitatives. Empire Educational Series (3 d).

Bulwer Lytton, The lady of Lyons. Students Tauchn. edit. kartoniert (0.60 M.).

Longfellow, Evangeline, Blackies School classics. cloth. 4 d.

KLASSE VI. *Tennyson*, Enoch Arden, Stud. Tauch. edit. M. 0.80. *Shakespeare*, Macbeth, Hunters edit. (1 sh).

GESCHIEDENIS.

KLASSE I, II en III. *Wynne*, Beknopte Geschiedenis van het Vaderland (*f* 1.75). *Wynne*, Handboek der Algemeene Geschiedenis (*f* 3.90). *Herman en Woltjer*, Historische Atlas. Groningen, Wolters (*f* 2.90).

Klasse I bovendien Goden en Heldensagen, naar het Hoogduitsch van Hoffmann. Groningen, Folmer (*f* 1.25).

Klasse II en III. *van Oordt*, Tijdrekenkundig Overzicht der Algemeene Geschiedenis. Haarlem (*f* 0.30).

KLASSE IV en V. *Pütz*, Schets der Oude Geschiedenis en Aardrijkskunde (*f* 1.35). *Kiepert*, Atlas antiquus (*f* 3.90).

In klasse IV bovendien Goden en Heldensagen als in I.

KLASSE VI. *Wynne* als in I, II en III, en *Beynen*, Kort overzicht van de Staatsregeling van ons Vaderland. 6^e druk, v. Cleeff (*f* 1.50).

AARDRIJKSKUNDE.

KLASSE I. *Aitton*, Beknopt Leerboek der Aardrijkskunde. 's Gravenhage, Ewings (*f* 1.30). *Gouverneur*, Overal Heen! Groningen, Noordhoff (*f* 0.30). *Bakker en Deelstra*, Op reis door Nederland. Noordhoff, 2 deeltjes (*f* 0.80). *Bos*, Schoolatlas (*f* 3.75).

KLASSE II. *Bos*, Beknopt Leerboek der Aardrijkskunde (*f* 1.50). *Bos*, Schoolatlas. *Aitton*, Nederlandsch Oost- en West-Indië. 's Gravenhage, Ewings (*f* 1.—).

KLASSE III. *Bos* als in II.

KLASSE IV. Zie Geschiedenis.

KLASSE VI. Dr. *Krecke*, Beginselen der algemeene Natuurkundige Aardrijkskunde (*f* 1.25).

WISKUNDE.

KLASSE I. *Ninck Blok*, Leerboek der Wiskunde, 1 deel (*f* 0.70).

Wisselink, Eerste verzameling van vraagstukken ter oefening in het Praktisch Rekenen (*f* 0.25).

Versluys, Rekenkundige Oefeningen en Vraagstukken, 1 stukje (*f* 0.40).

Algebraïsche Vraagstukken door G. Smits. 's Hertogenbosch (*f* 0.60).

† *Versluys*, Leerboek der Vlakke Meetkunde (*f* 1.25).

KLASSE II. *Ninck Blok* als in I. *Versluys*, Rekenkundige

Oefeningen, 1e en 2e stuk. *G. Smits*, Verzameling van Algebraïsche vraagstukken. 's Hertogenbosch, Robijns, 2e stukje (*f* 0.75). *Versluys*, Meetkunde als in I.

KLASSE III. *Wisselink*, Vraagstukken ter beoefening in de Algebra, 2e en 3e st.

Versluys, Meetkunde. *Versluys*, Gewone Logarithmen (*f* 0.30).

KLASSE IV. Behalve de boeken van III:

† *Versluys*, Leerboek der Stereometrie (*f* 2.25).

KLASSE V en VI. Boeken als in IV.

KLASSE V en VI, afdeeling *B*. *Versluys*, Vlakke driehoeksmeting (*f* 1.25).

Versluys, Bol-driehoeksmeting (*f* 1.50).

Versluys, Logarithmen der goniometrische lijnen (*f* 0.75).

Afdeling *B* van klasse VI bovendien *Versluys*, Analytische Meetkunde vooral ten dienste der Gymnasia (*f* 2.25).

NATUUR- EN SCHEIKUNDE.

KLASSE V en VI. Dr. *H. van der Stadt*, Beknopt leerboek der Natuurkunde. Eerste stuk, 5e druk *f* 1.25. Tweede stuk, 4e druk *f* 1.75. Derde stuk, 2e druk *f* 1.75.

NATUURLIJKE HISTORIE.

KLASSE I. *Horn en de Gast*, Leerboek der Dier- en Plantkunde.

KLASSE II. *Salverda*, Handleiding bij het onderwijs in de beginselen der Plant- en Dierkunde, 6^e druk (f 3.90).

KLASSE V en VI, Afdeeling B. *Ritsema Bos*, Leerboek der Dierkunde (f 2.50).

HEBREEUWSCH.

† *Hoilenberg*, Hebräisches Schulbuch, 4^e Auflage. Berlin 1880 (f 1.85).

W. *Gesenius*, Hebräische Grammatik, herausgegeben von Kautsch, 23^e Auflage (f 2.60).

† W. *Gesenius*, Hebräisch und Chaldäisch Handwörterbuch über das A. T. 9^e vielf. umgearbeitete Auflage von Mühlau und Volck (f 9.75).

BIBLIOTHEEK VAN HET GYMNASIUM.

1. Homeri Ilias. Halae et Berolini. 1820, 4 ex.
2. „ Odusseia. Halae, 1823, 4 ex.
3. Lotgevallen van Ulysses of 5 boeken der Odyssea.
door Weytingh. 1833.
5. Xenophontis Memorabilia ed. Schneider. Lipsiae 1816.
2 ex.
Xenophontis Cyropaedia. Tauchnitz. 6 ex.
„ Anabasis. „ 2 „
5. D. Wyttenbach. Selecta principum historicorum. 1820.
6. Platonis Opera. Tauchnitz. Vol. I. 6 ex.
7. Herodoti Historiarum libri IX. Tauchn. 2 vol. 2 ex.
8. Luciani Colloquia ed. Hemsterhuis.
9. Grieksch Leesboek van Kreenen en van der Kloes
1851. 2 ex.
Grieksch Leesboek van Dr. Kan. 1862.
10. v. d. Es. Opstellen ter vertaling in 't Grieksch, 1ste st.
11. Ovidii Tristia rec. Burmann 1822. 2 ex.
12. Phaedri Fabulae, Cura Burmanni 1829. 2 ex.
13. Anthologia poëtica in usum Gymnasii Amstelodamensis.
1820. 2 ex.

14. Ciceronis de Officiis Libri. Cato, Laelius, Paradoxa et Somnium. Amstelodami. 2 ex.
15. C. Nepotis Vita Excellentium Imperatorum. 1819.
16. Caesaris Commentarii cura Oudendorpii. 1819. 4 ex.
17. Salustii Opera. 1747. 4 ex.
18. T. Livii Opera. Tauchnitz. 5 vol. 4 ex.
19. Suetonii XII Caesares. 1767.
20. Justinii Historiae Philippicae, e recensione Burmanni. 1722.
21. Q. Curtii Rufi De Rebus Gestis Alexandri M. Historia Tauchn. 4 ex.
22. Eutropii Breviarium Historiae Romanae 1818. 4 ex.
23. M. Tulli Ciceronis Narrationes. 4 ex.
24. Jacobs en Döring. Latijnsch Leesboek. Eerste deel. 1851.
25. Kan en Schröder. Bloemlezing uit Lat. Dichters. 2e st. 1861. 3 ex.
26. Initia Lectionis Scholasticae ed. Bosscha, 1816. 4 ex.
27. Latini Sermonis Etymologia et Syntaxis. Accedunt Erasmi Colloquia Selecta. 1777.
28. Descriptiones Nobilissimorum apud Classicos Locorum, edid. v. Kampen. Series I, XV ad Caesaris de Bello Gallico Commentarios Tabulae. 1879.
29. Overbeck, Pompeji. Dritte Auflage 1875.
30. Illustriertes Wörterbuch der Römischen Alterthümer von A. Rich. 1862.
31. Bilder aus dem altgriechischen Leben von Stoll, 2e Auflage 1875.
32. Von Löher. Griechische Küstenfahrten.
33. „ „ Nach den glücklichen Inseln.
34. W. von Lübke. Denkmäler der Kunst.

35. Das Leben der Griechen und Römer von Guhl und Koner. 1876.
36. Griechische Königsreisen, von L. Ross, 2 Bd. 1848.
37. Reisen auf den Griechischen Inseln von Ross. 4 Bd. 1852.
38. Reisen und Reiserouten durch Griechenland, 1 Theil. 1841.
39. Mykenae von Dr. Schlieman. 1878.
40. Dr. K. Oppel, Das alte Wunderland der Pyramiden.
41. Kollewijn, Schetsen en Verhalen, 1ste deel, Geschiedenis der oudheid. 1879.
42. Paulus Cassel. Vom Nil zum Ganges. 1880.
43. Historischer Atlas von Carl Wolff. 1877.
44. Bilderatlas zur Einführung in die antike Kunst von Menge. Mit Text. 1880.
45. Ebers Uarda. Alt Egyptischer Roman.
46. Georges Hanno. Les Villes Retrouvées. Paris 1881.
47. Dr. W. Wagner. Unsere Vorzeit. Zweiter Band. Deutsche Heldensage. 1881.
48. J. Lange, Bilder zur Geschichte I en II. Cyclus. 28 Bilder.
49. Kollewijn, Schetsen en Verhalen. II.
50. Fruin, Tien jaren uit den 80-jarigen Oorlog.
51. Smiles, Plicht.
52. Bungener, un Sermon sous Louis XIV.
53. Jean Macé, Histoire d'une Bouchée de Pain.
54. Mulder, Jan Faassen. 2 dl.
55. Andrä, Griechische Heldensagen für die Jugend.
56. Bulwer, The Last Days of Pompei.
57. Motley, De opkomst der Nederlandsche Republiek. 12 dl.

58. Macaulay, History of England. 2 vol.
59. Becker, Erzählungen aus der Alten Welt.
60. Boissier, Cicéron et ses Amis.
61. Homers Iliade, Erzählt von Schmidt.
62. Hyperidis Orationes.
63. Aeliani Variæ Historiæ.
64. E. Chatrian, l'Ami Fritz.
65. Töpfer, Nouvelles Gênévoises.
66. Scott, The fair maid of Perth.
67. G. Freytag, Soll und Haben. 2 Th.
68. Epigrammatum Anthologia Palatina, ed. Dübner. 2 vol.
69. L. Biart, Aventures d'un Jeune Naturaliste.
70. Bulwer, The Last of the Barons.
71. Defoe, Robinson Crusoe.
72. Creighton, Histoire Romaine.
73. Juliani Imperatoris quæ supersunt omnia.
74. E. Rhode, Der Griechische Roman und seine Vorläufer.
75. Ten Cate, Neêrlands Roem ter Zee. 2 dl. } Geschenk
76. Kühne, Deutsche Heldensagen. } van
77. Norvins, Histoire de Napoléon illustrée. } Dr. Warren.
78. De dichtwerken van Bilderdijk. Haarlem, } Geschenk
- Kruseman. } van
79. Komplete werken van den ouden heer } Dr. K. de Jonge.
- Smits. }
80. Church—Beuzekamp, Vertellingen van Homerus.
81. Platonis Opera. Ex officina B. Tauchnitz. 13 st.
82. " " Teubner. 7 st.
83. Xenophontis Opera. Tauchnitz. 10 st.
84. Xenoph. Historia Graeca ed. Cobet. 5 ex.
85. " Expeditio Cyri ed. Cobet.
86. Lysiae Orationes ed. Cobet.

87. Plutarchi Vitae. Tauchnitz. 5 vol.
 88. Demosthenis Orationes. Tauchnitz. 6 st.
 89. Homeri Ilias ed. Bäumlein. 2 ex.
 90. Homeri Ilias rec. La Roche.
 91. Homeri Odyssea ed. Bäumlein. 2 ex.
 92. Euripidis Tragoediae. Tauchnitz. 3 vol.
 93. Aristophanis Comoediae. Tauchnitz. 2 vol.
 94. Hesiodi Carmina. Teubner. 3 ex.
 95. Horatii Carmina. Teubner. 7 ex.
 96. Martialis Epigrammaton Libri. Teubner.
 97. G. Vershuur, Palestina. Reisherinneringen.
 98. " Ultima Thule.
 99. " Eene reis om de wereld in 480 dagen.
 100. Freytag, Die verlorene Handschrift. 2 Th.
 101. Nonni Panopolitani Dionysiaca. 2 vol.
 102. Epistolographi Graeci rec. Hercher.
 103. Imhoof-Blumer, Portraitköpfe auf Römischen Münzen.
 104. " " " " Antiken Münzen
Hellenischer Völker. 1885.
-

DE OORZAKEN

VAN DEN

SPAANSCHEN SUCCESSIE-OORLOG

DOOR

Dr. J. J. DOESBURG.

Geen gewichtiger vraag werd in de tweede helft der 17^e eeuw aan de kabinetten van Europa ter oplossing voorgesteld, dan die der Spaansche Successie, een vraag, welker beantwoording van het hoogste gewicht voor de toekomst van dit werelddeel was, omdat er waarschijnlijk moest beslist worden tusschen een machts- en gebiedsvergrooting van het huis Bourbon en van Frankrijk en een van het huis Habsburg en van Oostenrijk. Aldus scheen het laatste tafereel van het drama, hetwelk sinds twee eeuwen de rivaliteit der huizen Valois en Habsburg tot onderwerp had, te zullen worden afgespeeld.

Was er dan geen andere oplossing mogelijk? Waren deze beide mogendheden de eenige rechthebbenden? Had de koning van Spanje zelf dan geen wil en geen kracht om dien te doen eerbiedigen, en ging het aan, buiten hem om den knoop door te hakken?

De man, die sedert 1665 geroepen was, om over het weleer zoo machtige, thans nog slechts uitgebreide, rijk den scepter te voeren, was de ziekelijke Karel II. Den naam alleen had hij gemeen met zijn beroemden voorganger, den machtigen koning en keizer, in wiens rijk de zon niet onderging. Maar ook niets meer dan dit. Zwakke spruit van verarmd bloed, bezat hij nog in mindere mate dan zijn

twee naaste voorgangers de kracht den regeeringslast op de schouders te torsen en werd hij geheel en al beheerscht door wie zijn gunst konden deelachtig worden. Van jongs af worstelende met een zwakke gezondheid, die hij nog door denkbeeldige kwalen verergerde, leed hij aan een melancholie, die hem de menigte deed ontvliesen en in het binnenste van zijn paleis een toevlucht zoeken ¹⁾. De vermindering zijner verstandelijke vermogens hield daarmede gelijken tred. Voor zulk eenen man waren de staatkundige gebeurtenissen onverschillig, gelijk ook de belangen zijner staten hem vreemd moesten zijn. Toch scheen de bijna uitgedoofde kaars weer op te flikkeren, zoo dikwijls als de vraag van een opvolger ernstig ter sprake kwam. De gedachte hieraan nam Karels laatsten levensstijd in beslag, en het toch reeds zoo zwakke hoofd duizelde bij de beslissing eener zoo hoogst gewichtige aangelegenheid.

Sedert jaren, sinds 1661, was deze zaak het middelpunt geweest der eer- en heerschzuchtige gedachten van Lodewijk XIV. Ofschoon door den afstand zijner gemalin, Maria Theresia, dochter van Philips IV van Spanje, bij zijn huwelijk van alle aanspraken op de Spaansche staten uitgesloten, beschouwde hij, evenals zijn volk ²⁾, dien afstand, daar het een particuliere overeenkomst was, waardoor geen staatswet kon worden te niet gedaan, als van nul en geener waarde, te meer, omdat hem de huwelijksgift zijner gemalin, in ruil tegen zijn rechten op de Spaansche successie, niet

¹⁾ TOPIN, *L'Europe et les Bourbons sous Louis XIV*, Paris, 1868, p. 159.

²⁾ *Mémoires de Monsieur de Torcy, pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Ryswyck jusqu'à la paix d'Utrecht*, Londen, 1757, deel I, p. 14.

was uitbetaald ¹⁾. Eveneens had Anna, dochter van Philips III en moeder van Lodewijk XIV, van haar aanspraken afstand gedaan. De leer van het staatkundig evenwicht, in dit geval, te beletten, dat twee zoo groote monarchieën onder één schepter ^{werden} vereenigd waren, was het leidend beginsel hierbij geweest. Desniettegenstaande had Lodewijk XIV zich stellig voorgenomen, hetzij door list, hetzij door geweld, of door beide, zoo niet de monarchie in haar geheel, dan toch een deel er van te bemachtigen. Het zou de kroon zijn op het werk door Frans I zonder goeden uitslag aangevangen, door Hendrik II en Hendrik IV voortgezet, door Richelieu en Mazarin bijna voltooid: de vernedering der Habsburgers, nog meer: hun ontroning in de Spaansche helft hunner rijken.

Frankrijks overwicht in Europa was sinds 1648 en 1659 een feit. Doch voor de toekomst behoefde het versterking. Immers het liet zich aanzien, dat Karel II de laatste van het Habsburgsche huis in Spanje zou zijn. Kon de Oostenrijksche tak er in slagen, krachtens zijn aanspraken, de Spaansche rijken bij de Duitsche te voegen, dan zou het zoo lang voortgezette werk zonder vrucht en de herleving van de monarchie van Karel V er het gevolg van zijn. Dat te verhoeden achtte Frankrijk noodig, vooral in zijn eigen belang. Vandaar de vertoogen, bij de verschillende kabinetten ingediend, ten einde ze voor de wederopeisching der rechten van Maria Theresia te winnen; vandaar de pogingen, in 't werk gesteld, om de

¹⁾ Zie het „Traité des droits de la reine très-chrétienne sur divers états de la monarchie d'Espagne,” Paris 1667, op last van Lodewijk XIV uitgegeven, om Europa, zooals de voorrede zegt, van zijn recht te overtuigen.

De akte van afstand bij MIGNET, *Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, Paris, 1835, deel I p. 57—65.

afstandsverklaring in Spanje te doen herroepen. Na zijn toekomstige rechten op de geheele Spaansche successie bewezen te hebben, vindt Lodewijk, ongeduldig om zijn macht te vergrooten, daartoe een middel met behulp van het devolutierecht; en, na de Spaansche Nederlanden eerst gevraagd, maar niet verkregen te hebben, neemt hij zijn toevlucht tot de wapenen (1667). Het kon niet anders, of dergelijke overmoedige onderneming moest een geduchte coalitie ten gevolge hebben, en vooral moest de keizer van het Duitsche rijk met zorg den aanwas der macht van zijn tegenstander gadeslaan.

Leopold I was de tweede pretendent en zijns inziens de eenige, die wettige aanspraken kon doen gelden. Gesproten uit de jongste dochter van Philips III van Spanje, erfde hij de aanspraken zijner moeder, die, niet als haar oudste zuster, van den Spaanschen troon had afstand gedaan. Maar tevens was hij gehuwd met de tweede dochter van Philips IV, die bij haar overlijden haar rechten naliet aan hare dochter, gehuwd met den keurvorst van Beieren, Maximiliaan Emanuel. Het kind uit dit huwelijk was dus de erfgenaam der rechten zijner moeder op de Spaansche monarchie. Leopolds dochter echter had vóór haar huwelijk afstand van haar aanspraken moeten doen, zoodat haar nakomelingschap even goed was uitgesloten als die van Maria Theresia. Onder de nakomelingen van Philips IV derhalve, meende Leopold, was geen wettig opvolger in de Spaansche landen te vinden. Men had dus op te klimmen tot die van Philips III. En daar nu Anna van Oostenrijk, moeder van Lodewijk XIV, afstand van haar rechten had gedaan, was Leopold, door zijn moeder, de eenige wettige erfgenaam. Doch de keurvorst van Beieren, gemaal der

dochter van Leopold, beweerde, dat de afstandsverklaring zijner gemalin geen invloed had op de rechten van haren en zijnen zoon, Josef Ferdinand, geboren in 1692. Sinds dat jaar dus werd het getal pretendentes met één vermeerderd. Het schijnt evenwel, dat Leopold in 1668, bij het leven zijner vrouw, er niet aan dacht zich op de rechten zijner moeder te beroepen, om op de geheele Spaansche monarchie aanspraak te maken; althans hij kende, krachtens het verdrag in datzelfde jaar met zijn Franschen mededinger gesloten, aan zijn schoonzuster gelijke rechten toe als aan zijn gemalin ¹⁾.

De devolutie oorlog had ver strekkende gevolgen. De Republiek der Vereenigde Provinciën had Lodewijk den voet dwars gezet. Zij had een triple-alliantie tot stand weten te brengen, die den koning van Frankrijk tot een terugtocht noopte. Die alliantie moest worden ontbonden, waardoor de gelegenheid zou ontstaan, bloedige wraak op de stichters van het verbond te nemen. De oorlog van 1672 brak uit. De verheffing van den prins van Oranje was er het gevolg van; maar ook de bittere haat, dien de Nederlanders tegen den machtigen koning opvatten en hen, voorgegaan door Willem III, meer dan ooit deed bedacht zijn op middelen, waardoor voor de Republiek der V. P. de nabuurschap van Frankrijk minder gevaarlijk zou worden gemaakt. Gelijk de devolutie krijg de triple-alliantie in het leven had geroepen, zoo deed de oorlog van 1672 een verbond ontstaan tusschen de Republiek, den keizer, den keurvorst van Brandenburg en den koning van Spanje. De vrede van Nijmegen was echter niet in staat, Lodewijks

¹⁾ Mémoires de Torcy, I, p. 23.

zucht tot vergrooting van zijn rijk en versterking van zijn invloed in Europa te bevredigen. De réunionskamers werden opgericht en in vollen vrede moesten zich verscheidene steden, vooral in den Elzas, Fransche bezetting laten welgevallen. Zoo boetten Leopold I en het Rijk voor hun inmenging in den krijg en slaagde Lodewijk des te eerder, omdat de Turken het hart der Oostenrijksche monarchie bedreigden.

Niet straffeloos zouden de Europesche mogendheden dit dulden. De oorlogsfakkel werd op nieuw ontstoken, maar niet dan nadat het groote verbond tot stand gekomen was, door Willem III gesticht. Zoolang de Stuarts in Engeland regeerden, was van dien kant voor Lodewijk XIV geen gevaar te duchten. Anders werd het, toen Jakob II, niet genoeg gewaarschuwd door het lot, dat zijn vader in den strijd tegen het Parlement getroffen had, in een dergelijken kamp den scepter verloor. Door allen verlaten, trad de monarch van Frankrijk het strijdperk binnen. Toch zegevierden zijn wapenen ook nu, schoon de uitkomsten niet zoo schitterend waren als voorheen. Bij den vrede van de Pyreneeën werd Frankrijk vergroot met Artois en eenige vestingen in Vlaanderen, Henegouwen en Luxemburg; bij dien van Aken geraakte het in bezit van een twaalfstal plaatsen in de Spaansche Nederlanden; bij dien van Nijmegen moest Spanje Franche-Comté en eenige steden in de Spaansche Nederlanden afstaan, en de vrede van Rijswijk gaf den keizer, evenals Spanje het veroverde terug, met uitzondering van eenige plaatsen in de Spaansche Nederlanden.

Onwillekeurig en als vanzelf dringt zich de vraag op, welke de beweegredenen hebben kunnen zijn, die Lodewijk

er toe leidden, den voorspoed, waarmede van zijn zijde de oorlog was gevoerd, in aanmerking genomen, in zoo beperkte mate het recht van den sterkste te doen gelden. Edelmoedigheid jegens den overwonnene en zelfbeheersching waren nu juist niet zijn kenmerkende karaktertrekken. De veertig jaren sinds den Pyreneeschen vrede verstreken konden daarvan getuigenis afleggen. Hij was er de man niet naar, te buigen, tenzij van alle kanten in het nauw gebracht. Zijn houding derhalve bij den vrede van Rijswijk moet wel-overlegde staatkundige berekeningen ten grondslag hebben gehad.

Het oogenblik namelijk, waarop de laatste der Spaansche Habsburgers deze wereld zou verlaten, scheen meer en meer te naderen. Karel II was het laatste tijdperk zijns levens ingegaan. De Spaansche erfenis werd nu het eenige voorwerp van Lodewijks denken en handelen.

Europa's toestand was middelerwijl veranderd. Vervlogen was de tijd, toen Leopold van Habsburg de Fransche aanspraken nog ten deele erkende. Langdurige oorlogen hadden een onverzoenlijken wrok bij den keizer doen post vatten. De Duitsche vorsten, vroeger voor een zeer groot deel de Fransche zijde kiezende en het onverschillig aanziende, dat het heilige Roomsche Rijk, gedeeltelijk ten gevolge hunner berispelijke houding, gevaar liep door de Turken vernietigd te worden, schenen eindelijk te begrijpen, dat zij van Frankrijk niets te hopen, alles te vreezen hadden. De Katholiekgezinde Stuarts hadden plaats gemaakt voor een vorst uit het huis der Oranjes, een vorst, die de ziel der laatste geduchte coalitie was geweest, en die zich ten doel had gesteld aan Lodewijks grenzenlooze veroveringszucht paal en perk te stellen; een vorst, door wien de banier van het

Protestantisme omhoog werd gehouden, en die, als de leider van de staatkunde der Republiek, de leer was toegedaan, Frankrijk niet tot nabuur te hebben.

Onder zulke omstandigheden kon het wel niet anders, of de politiek van het kabinet van Versailles moest, met de aanstaande Spaansche erfenis voor oogen, een wijziging ondergaan.

Vrees voor Frankrijks overwicht had Europa naar Oostenrijks aanspraken doen overhellen. Die zienswijze moest worden gewijzigd; het Weener verbond diende ontbonden te worden. Rust was noodig, ook voor Frankrijk, om de uitgeputte finantiën te herstellen en zich, zoo noodig, tot een kamp voor te bereiden. Dit kon worden bereikt door een vrede, waarbij Lodewijk de rol van den edelmoedige speelde ¹⁾. Zou Frankrijk, wanneer het voor de tweede maal door de wapenen der verbonden mogendheden onder leiding van Willem III van alle zijden werd aangevallen, zoude het dan nog de kracht hebben, niet alleen om zich te verdedigen, maar bovendien om zijn veroveringsplannen te doen gelukken? Daarom scheen het beter op vredelievende wijze over Spanje's toekomst te beslissen. Ook aan

¹⁾ Vgl. DE FLASSAN, *hist. générale et raisonnée de la diplomatie Française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la monarchie, jusqu'à la fin du règne de Louis XVI*, Paris 1811, deel IV, p. 165. Hij verwijst t. a. p. naar de *mémoires* van d'AVAUX. Vgl. ook MARTIN, *Histoire de France*, Paris, deel XIV, p. 234, dezelfde zienswijze toegedaan; evenzoo DE GROVESTINS, *Guillaume III et Louis XIV*, Paris 1848, deel VII; v. NOORDEN, *Europ. Gesch. im 18. Jahrh.*, Düsseldorf 1870, deel I; ONNO KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart u. die Succession des Hauses Hannover*, Wien 1879, VIII, p. 613, vlgd. e. a. VOLTAIRE echter in zijn „*Siècle de Louis XIV*” (deel IV van de „*oeuvres complètes*,” Ch. XVII, Paris 1856, p. 107), naar de *mémoires* van Torcy verwijzende, is hiermede in tegenspraak.

de overige partijen moest dergelijke schikking hoogst gewenscht voorkomen. Immers, de Engelschen, tevreden over de voorwaarden van het Rijswijksche tractaat, waren niet geneigd langer in oorlogstoestand te verkeeren, dan volstrekt noodig was. Zij zouden hun koning niet hebben willen volgen in zijn zienswijze om, voorloopig althans, nog een groot leger op de been te houden. Willem III was geen absoluut vorst als zijn Fransche tegenstander, maar een koning, die zich had te onderwerpen aan den wil der natie, uitgedrukt in het parlement. De republiek der V. P. had het doel bereikt, dat zij zich bij het begin van den oorlog had voorgesteld, ja zelfs een zekerheid verkregen, waarnaar zij lang had gestreefd, en om welke haar te geven Willem III niet had opgehouden werkzaam te zijn. Zij had met den keurprins van Beieren, gouverneur-generaal der Spaansche Nederlanden, een overeenkomst aangegaan, waarbij haar het recht werd toegekend, in eenige der in die gewesten liggende steden troepen te leggen ¹⁾. En de keizer? Deze had in dienzelfden tijd de Turken van zich af te weren, die een nog dreigender macht voor zijn landen en het rijk waren, dan de Fransche heerscher. De vrede was dus aan allen gelijkelijk welkom, voor alle partijen eervol. Van dit oogenblik af heeft er een omkeering plaats in Frankrijks tot nu toe gevolgde staatkunde ²⁾. De

¹⁾ Schrijven van Willem III aan Heinsius van 21—31 December 1697, aangehaald bij SIRTEMA DE GROVESTINS, Guillaume III et Louis XIV, *Hist. des luttes et rivalités politiques entre les puissances maritimes et la France dans la dernière moitié du XVIIe Siècle*. Paris 1868, deel VII, p. 39.

²⁾ KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart*, VIII, p. 615, noemt het jaar 1696, sinds welk tijdstip Lodewijk XIV, op het bericht van de ziekte van Karel II en nadat hij kennis gekregen had van het geheime artikel van het Weener verbond, er naar streefde, zoo spoedig mogelijk aan den oorlog een einde te maken.

Protestantisme omhoog werd gehouden, en die, als de leider van de staatkunde der Republiek, de leer was toegeedaan, Frankrijk niet tot nabuur te hebben.

Onder zulke omstandigheden kon het wel niet anders, of de politiek van het kabinet van Versailles moest, met de aanstaande Spaansche erfenis voor oogen, een wijziging ondergaan.

Vrees voor Frankrijks overwicht had Europa naar Oostenrijks aanspraken doen overhellen. Die zienswijze moest worden gewijzigd; het Weener verbond diende ontbonden te worden. Rust was noodig, ook voor Frankrijk, om de uitgeputte finantiën te herstellen en zich, zoo noodig, tot een kamp voor te bereiden. Dit kon worden bereikt door een vrede, waarbij Lodewijk de rol van den edelmoedige speelde ¹⁾. Zou Frankrijk, wanneer het voor de tweede maal door de wapenen der verbonden mogendheden onder leiding van Willem III van alle zijden werd aangevallen, zoude het dan nog de kracht hebben, niet alleen om zich te verdedigen, maar bovendien om zijn veroveringsplannen te doen gelukken? Daarom scheen het beter op vredelievende wijze over Spanje's toekomst te beslissen. Ook aan

¹⁾ Vgl. DE FLASSAN, *hist. générale et raisonnée de la diplomatie Française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la monarchie, jusqu'à la fin du règne de Louis XVI*, Paris 1811, deel IV, p. 165. Hij verwijst t. a. p. naar de *mémoires* van d'AVAUX. Vgl. ook MARTIN, *Histoire de France*, Paris, deel XIV, p. 234, dezelfde zienswijze toegedaan: evenzoo DE GROVESTINS, *Guillaume III et Louis XIV*, Paris 1848, deel VII; v. NOORDEN, *Europ. Gesch. im 18. Jahrh.*, Düsseldorf 1870, deel I; ONNO KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart u. die Succession des Hauses Hannover*, Wien 1879, VIII, p. 613, vlgd. e. a. VOLTAIRE echter in zijn „*Siècle de Louis XIV*” (deel IV van de „*oeuvres complètes*,” Ch. XVII, Paris 1856, p. 107), naar de *mémoires* van Torcy verwijzende, is hiermede in tegenspraak.

de overige partijen moest dergelijke schikking hoogst gewenscht voorkomen. Immers, de Engelschen, tevreden over de voorwaarden van het Rijswijksche tractaat, waren niet geneigd langer in oorlogstoestand te verkeereren, dan volstrekt noodig was. Zij zouden hun koning niet hebben willen volgen in zijn zienswijze om, voorloopig althans, nog een groot leger op de been te houden. Willem III was geen absoluut vorst als zijn Fransche tegenstander, maar een koning, die zich had te onderwerpen aan den wil der natie, uitgedrukt in het parlement. De republiek der V. P. had het doel bereikt, dat zij zich bij het begin van den oorlog had voorgesteld, ja zelfs een zekerheid verkregen, waarnaar zij lang had gestreefd, en om welke haar te geven Willem III niet had opgehouden werkzaam te zijn. Zij had met den keurprins van Beieren, gouverneur-generaal der Spaansche Nederlanden, een overeenkomst aangegaan, waarbij haar het recht werd toegekend, in eenige der in die gewesten liggende steden troepen te leggen ¹⁾. En de keizer? Deze had in dienzelfden tijd de Turken van zich af te weren, die een nog dreigender macht voor zijn landen en het rijk waren, dan de Fransche heerscher. De vrede was dus aan allen gelijkelijk welkom, voor alle partijen eervol. Van dit oogenblik af heeft er een omkeering plaats in Frankrijks tot nu toe gevolgde staatkunde ²⁾. De

¹⁾ Schrijven van Willem III aan Heinsius van 21—31 December 1697, aangehaald bij SIRTEMA DE GROVESTINS, Guillaume III et Louis XIV, *Hist. des luttes et rivalités politiques entre les puissances maritimes et la France dans la dernière moitié du XVIIe Siècle*. Paris 1868, deel VII, p. 39.

²⁾ KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart*, VIII, p. 615, noemt het jaar 1696, sinds welk tijdstip Lodewijk XIV, op het bericht van de ziekte van Karel II en nadat hij kennis gekregen had van het geheime artikel van het Weener verbond, er naar streefde, zoo spoedig mogelijk aan den oorlog een einde te maken.

politiek van geweld wijkt voor die der vreedzame onderhandelingen. Welke vruchten zou het kunnen plukken, nu half Europa het de Spaansche monarchie, zoo Lodewijk die met geweld zou willen vermeesteren, betwistte? Het kwam er thans op aan, de tegenstanders kalm te stemmen.

Begrijpende, dat de verwerving der geheele Spaansche erfenis in geenen deele door Europa zou worden gedoogd, maar dat tevens de even groote aanspraken des keizers weinig gewicht in de schaal legden, indien hij niet in zijn vermeende rechten door Engeland en de republiek werd ondersteund, was het voor Lodewijk XIV van het meeste belang te weten, hoe de zeemogendheden haar standpunt zouden kiezen. Daartoe zouden de onderhandelingen dienen, die nu met Willem III worden aangeknoopt. De koning-stadhouder achtte den vrede van Rijswijk slechts een wapenstilstand, gedurende welken hij zich op nieuwe worstelingen had voor te bereiden. Maar noch de eene, noch de andere der beide natiën, in welke hij gezag uitoefende, koesterde diezelfde overtuiging. In beide landen hield men 't er voor, dat een tijdperk van rust was aangebroken, waarin de geslagen wonden konden geheeld worden, en dat uitzicht gaf op een kalme toekomst. Vandaar de atdanking van de meerdere, voor den krijg noodige, doch nu overtoffig geworden troepen. En ofschoon het Lagerhuis, dat zitting hield tijdens den Rijswijkschen vrede, voornamelijk was samengesteld uit Whigs en ijverig tot het voortzetten van den laatsten oorlog had medege werkt, niet onverschillig kon zijn voor de vergrooting van Frankrijk, meende het niettemin gehoor te moeten geven aan de wenschen der natie, die vermindering van

lasten vroeg ¹⁾. Bovendien scheen men bezorgd voor de macht, die een weluitgerust leger in de handen van een vorst zou zijn. Het wantrouwen deed dus ook het zijne ²⁾. Niettegenstaande alle bedenkingen van den kant des konings, werd een groot deel van het leger afgedankt ³⁾. Engeland ontwapende zich en de Republiek deed hetzelfde ⁴⁾, wat te gevaarlijker was, nu dit voorbeeld niet door Frankrijk werd gevolgd. Willem III voorzag de gevolgen. Zijn gezag naar buiten zou niet weinig worden getemperd, daar hem de handen gebonden waren; ja, bij een plotseligen dood van Karel II zou hij niet kunnen beletten, dat Frankrijk zich op de Spaansche monarchie wierp, dewijl het vrij in zijn bewegingen was, nu geen verbond, noch eenige behoorlijke krijgsmacht oogenblikkelijk tegen zijn plannen konden optreden. Hij moest derhalve wel in de onderhandelingen treden, die Lodewijk zoo goed was met hem aan te knopen, want zonder deze zou het gevaar eener ontzaglijke gebieds- en machtsvergrooting van den koning van Frankrijk niet denkbeeldig zijn. Alleen op deze wijze zou waarschijnlijk het evenwicht, zoo noodig voor aller onafhankelijkheid, kunnen bewaard blijven.

Lodewijk XIV had gerekend op de verlegenheid, waarin zich de koning van Engeland bevond ⁵⁾. Hij hoopte zijn tegenstander nu voor zijn politiek te winnen. Door in te

¹⁾ Zie bv. verschillende brieven van W. III aan Heinsius, bij DE GROVESTINS, o. a. VII, p. 48; bij v. NOORDEN, Europ. Gesch., enz., I, p. 110.

²⁾ v. NOORDEN, t. a. p.

³⁾ MACAULAY, Hist. of England, Londen, 1869, IV, p. 273.

⁴⁾ WAGENAAR, Vaderl. Hist., Amst., 1782, XVII, p. 3.

⁵⁾ Zie bv. Willems schrijven aan Heinsius, 15/25 Maart 1698, bij DE GROVESTINS, VII, p. 132.

stemmen met Lodewijks voorstellen werd wel voor een deel Oostenrijk verloochend, maar het kon niet anders. En juist dit was het, wat de Fransche monarch beoogde. Werd Willem het met hem eens, dan volgde daaruit vanzelf, dat hij wel degelijk de aanspraken van Maria Theresia erkende en dus niet toegaf aan de hooge pretentiën van Leopold. De laatste zou dan daarmee alleen staan en zóó genoodzaakt worden zijn buitensporige eischen eenigszins te matigen.

Hoofddoel der zeemogendheden bleef nu, te beletten, dat Frankrijk zich in de Spaansche Nederlanden en aan den Rijn vergrootte, hetgeen de onafhankelijkheid van de Republiek zou kunnen bedreigen; voorts, dat het zich niet meester maakte van Spanje en Indië, hetgeen voor de handelsbelangen van Engeland en de Vereenigde Provinciën niet voordeelig zou zijn. Konden die aangewezen gedeelten worden toegekend aan een vorst, van wien men geen gevaar behoefde te vreezen, dan was men gered.

Hij, wien dit werd toegedacht, was de kleinzoon van keizer Leopold, de zeer jeugdige Jozef Ferdinand van Beieren, wiens rechten, in tegenspraak met Leopolds beweringen, wel degelijk werden erkend. Het overschot zouden Frankrijk en Oostenrijk deelen. Aldus geschiedde. En het eerste verdeelingsverdrag werd door Engeland en de Republiek aan de eene en Frankrijk aan de andere zijde, in Sept. en Oct. 1698 geteekend ¹⁾.

¹⁾ Het tractaat bij LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle*, la Haie, 1739, I, p. 12. Men vergelijkte omtrent de onderhandelingen, die tot de verdeelingsverdragen hebben geleid: v. d. HEIM, *De tractaten tot verdeling der Sp. monarchie*, *Gids*, 1884, p. 42, vlgd.

In Spanje brak bij het bekend worden dezer beschikking een storm van verontwaardiging los. Geen wonder. Niets was er, wat den Spanjaarden meer reden tot bezorgdheid gaf, dan een versnippering hunner monarchie; niets, dat zoozeer door hen werd verworpen, vooringenomen als zij waren met de eenheid hunner staten ¹⁾. Waar echter den persoon te vinden, die den scepter over hunne rijken voeren zoude? Een prins uit het Oostenrijksche huis kon hun geen genoegen geven. Sinds jaren bekleedden er de gehate Duitschers, door den invloed der koningin, Maria Anna van Paltz-Neuburg, zuster der voor-overleden keizerin van het Duitsche rijk, alle voornamen ambten. Het land was met Duitschers overstroomd, en wat was nu het voordeel tot nog toe uit die enge verbintenis ontsproten? De Oostenrijksche landen lagen te ver van de Spaansche verwijderd, dan dat voor de Spanjaarden groot nut uit die vereeniging kon voortspruiten. En voor 't geval, dat een Oostenrijksche prins tot de koninklijke waardigheid in Spanje geroepen werd, zou dan niet Frankrijk trachten met geweld zijn aanspraken te doen gelden? Zou het niet in dien strijd overwinnaar blijven? Tot het opwekken van deze en dergelijke denkbeelden ontzag dan ook de gezant van Frankrijk aan het hof van Madrid, sinds December 1697, de markies d'Harcourt, geene moeite, in welk streven hij niet weinig door het aanmatigend gedrag der koningin en dat harer volgelingen, werd geholpen ²⁾.

Toch was Karel zelf voorloopig nog niet te bewegen, om

¹⁾ Zie het bericht van d'Harcourt aan den koning bij Torcy, *Mém.*, I, p. 65.

²⁾ De instructie van d'Harcourt bij de FLASSAN, *Hist. de la diplom. Franç.* IV, p. 191; de Torcy, *Mém.*, I, p. 13.

dergelijke zienswijze te huldigen. Ofschoon men verwachtte, dat hij, op de tijding van het eerste verdeelingsverdrag, zich zou verklaren ten gunste van den keizer of diens zoon, benoemde hij den jeugdigen keurprins van Beieren tot zijn eenigen erfgenaam ¹⁾, een beschikking, die een voortreffelijken indruk maakte ²⁾. Geen beter middel, dacht men, om het evenwicht te bewaren: een vorst, wiens macht voor niemand gevaar opleverde, die niemand bedreigde, werd tot den troon geroepen. De vrienden van den vrede waren uitermate verheugd; immers zóó bleef aan elken staat zijn uitgestrektheid en macht. In Engeland en in de Republiek was men blijde van het verdeelingsverdrag verlost te zijn. Slechts twee vorsten waren minder geneigd met dezen juichtoon in te stemmen. Het waren Lodewijk XIV en Leopold I.

Maar hij, die geroepen zou zijn eenmaal den troon der Spaansche Habsburgers te beklimmen, overleed plotseling, eenige maanden na Karels beschikking. De koning van Frankrijk knoopte terstond weer nieuwe onderhandelingen aan met Willem III, die daartoe zooveel te meer bereid was, naarmate de oppositie in het parlement — een oppositie, die met den aanval op het staande leger de verdachtmaking had samengeknoot, dat Willems buitenlandse staatkunde strekte tot bevordering zijner persoonlijke

¹⁾ Eigenlijk had de koning in Spanje het recht niet, zelf en alleen over de monarchie te beschikken. Hij kon dit niet doen zonder de toestemming der Cortes, zie HIPPEAU, *Avènement des Bourbons au trône d'Espagne*, Paris, 1875, I, p. CX.

²⁾ Men vergelijke wat Harrach omtrent de gevoelens der Sp. natie te dezen opzichte zegt in de *Mémoires et négociations secrètes de Ferdinand Bonaventure comte d'Harrach, ambassadeur plénipotentiaire de Sa Majesté Impériale à la cour de Madrid, par monsieur DE LA TORRE, la Haie, 1720, I, p. 28.*

eerzucht — hem meer en meer de handen bond ¹⁾. De koning van Engeland zoude zich dus, bij de onverschilligheid, die zijn onderdanen ten opzichte van het erfenisvraagstuk betoonden, niet in staat hebben bevonden, om, ingeval de Spaansche vorst plotseling kwam te overlijden, en Lodewijk, als door geen verbintenis gehouden, zich van de betwiste monarchie trachtte meester te maken, dien aanval met kracht af te weren. In Frankrijk was men van dezen stand der zaken volkomen op de hoogte ²⁾. Men wist, dat de koning-stadhouder zich niet verstouten zou Lodewijk te bedreigen. Tot de thans weer opgevatte onderhandelingen werd ook de keizer geroepen, die echter meende voorloopig niet te moeten toetreden. Zóó sloot Willem III het tweede deelingsverdrag (Maart 1700), dat hij zelf afkeurde ³⁾, en volgens hetwelk aan Frankrijk meer werd toegekend dan bij het eerste ⁴⁾.

Toen het verdrag in Spanje werd aangekondigd, kende de verbazing des konings en der koningin geene grenzen. Denzelfden indruk maakte het op de natie ⁵⁾. Hoe, men *toen* zich ten tweeden male vermeten, nog bij het leven des konings, over de monarchie te beschikken! Met de eenheid

¹⁾ Vgl. verschillende brieven van W. III aan Heinsius, bij DE GROVESTINS, Guillaume III et Louis XIV, VII, p. 201, 202. Ook de raadpensionaris maakte zich bij den dood van den keurprins zeer bezorgd, vgl. den brief van W. III aan Heinsius, bij GRIMBLAT, Letters of William III and Louis XIV, Londen, 1848, II, p. 254.

²⁾ DE GROVESTINS, VII, p. 195.

³⁾ VON NOORDEN, Europäische Geschichte im 18ten Jarhundert, Düsseldorf, 1870, I, p. 111.

⁴⁾ Het verdrag bij LAMBERTY, Mém. I, p. 97; WAGENAAR, XVII, p. 29; TORCY, Mem. I, p. 82.

⁵⁾ RANKE, Franz. Gesch., 2e Aufl., IV, p. 140.

en ongeschondenheid van het Spaansche rijk was het nu gedaan. Zou Lodewijk XIV zich tevens niet, bij de eerste de beste gelegenheid, meester maken van hetgeen hem niet was toegedacht? Zouden dan niet eerst recht de veroverde gedeelten als overwonnenen, als aanhangsels van Frankrijk worden behandeld? Wilde men volstrekt de monarchie in haar geheel gehandhaafd zien, zoo was er geen beter middel, dan ze uit eigen beweging aan Lodewijk toe te kennen. Hij, de machtigste monarch van Europa, zou haar gewis tegen elken aanval weten te beschermen. Niemand zou dat zoo gemakkelijk kunnen als juist hij. Of grensde zijn koninkrijk niet aan het schiereiland, aan de Spaansche Nederlanden, aan het Milaneesche? Zouden ook niet de koloniën baat vinden bij de bescherming der Fransche zeemacht, welke in die streken langzamerhand meer stations kreeg? Welke hulp toch kon Oostenrijk brengen? Verwijderd van de Spaansche bezittingen, verzwakt sinds 1648, overwonnen op talrijke slagvelden, zou het de kracht missen, aan het machtige Frankrijk weerstand te bieden en de Spaansche staten te beschermen. Verdeeling wilde men niet, zich aan Oostenrijk toe te vertrouwen zou hetzelfde zijn als door Frankrijk als overwonnene behandeld te worden. Welnu, de oude vijandschap moet wijken voor de zucht tot zelfbehoud. Een prins uit het huis Bourbon, niet Lodewijk zelf, om duidelijk in 't oog vallende redenen, moet de erfenis der Spaansche Habsburgers aanvaarden; want van den man, van wien in het tegenovergestelde geval alles te vreezen is, is dan alles te hopen ¹⁾.

¹⁾ Zie omtrent deze overwegingen de memorie van den markies del Fresno, lid van den Spaanschen staatsraad, medegedeeld bij GROVESTINS, VII, p. 364—369.

Zóó heeft men gewikt en gewogen. Het kwam er nu op aan, Karel II voor deze zienswijze te winnen. Maar daartoe waren talrijke hinderpalen uit den weg te ruimen.

Twee partijen betwistten te Madrid elkander het terrein. De Oostenrijksche, wier belangen door de koningin werden vooropgesteld, en welke nevens haar werd vertegenwoordigd door den prins van Hessen-Darmstadt, gouverneur van Catalonië en door de gunsteling der koningin, de gravin de Berleps. Doch de hooghartlgheid der echtgenoot van Karel II, de aanmatiging harer volgelingen, de omstandigheid, dat vele der aanzienlijkste posten in handen der Duitschers waren; dit alles wekte afkeer. De houding van den Oostenrijkschen gezant, von Harrach, was evenmin geschikt veler sympathie te winnen ¹⁾. Dientengevolge was impopulariteit de oogst van wat door deze partij was gezaaid.

Beter slaagde de Fransche gezant d'Harcourt. Hij had in last, zooveel mogelijk de stemming der groote heeren en van het volk ten opzichte der erfopvolging te doorgronden, terwijl hij voorts moest trachten te ontdekken, welke de geheime gangen waren der Oostenrijksche partij, ten einde die zooveel mogelijk te dwarsboomen ²⁾. Lodewijk XIV had in hem den rechten man gevonden, en dat zijn komst de belangen der tegenpartij in den weg stond, bleek wel hieruit, dat hem gedurende drie maanden door toedoen der koningin een audientie bij den soeverein werd belet ³⁾. Maar juist, omdat hij bij het grootendeels Duitsche hof

¹⁾ DE TORCY, Mém. I, p. 38, 39.

²⁾ DE TORCY, Mém. I, p. 13; DE FLASSAN, p. 191.

³⁾ DE TORCY, Mém. I, p. 18.

verdacht was, viel het hem te gemakkelijker, aan het volk te behagen, waartoe zijn prachtlievendheid, zijn zeldzame behendigheid en zijn fijne tact hem niet weinig hielpen ¹⁾. Toen echter de koning van Frankrijk het tweede deelingsverdrag aan het hof van Madrid wilde mededeelen, verzocht de gezant, die zich daartegen sterk had verzet, van meening zijnde, dat het bekend worden er van zijn persoon in gevaar kon brengen en de gemoederen tegen Frankrijk ophitsen, om zijn terugroeping, waaraan Lodewijk voldeed ²⁾. Toch had hij de Spanjaarden reeds in vrij groote mate verzoend met het denkbeeld, dat misschien eenmaal een Fransche prins hen zoude regeeren. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat dergelijke neiging des volks de plannen van hen in de hand werkten, die, om reeds gemelde redenen, een prins uit het huis Bourbon tot koning der Spaansche monarchie wenschten verheven te zien. De ziel dezer voornemens was de invloedrijke kardinaal Porto Carrero, door RANKE het orakel van Spanje genoemd ³⁾. Twee hoofdbezwaren dienden overwonnen te worden, en wel, de afstandsverklaring der koningin van Frankrijk en de ongeneigdheid van Karel, om zijn eigen huis te berooven.

Wat het eerste betreft, oordeelde men, dat het doel, waarom Lodewijks gemalin afstand van haar aanspraken op de Spaansche kroon had gedaan, thans bereikt was. Men had er immers mee beoogd, te voorkomen, dat twee groote rijken vereenigd werden. Die bezorgdheid nu be-

¹⁾ DE FLASSAN, *Hist. de la diplomatie Française*, IV, p. 192, 193.

²⁾ Zie hierover vooral KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart*, VII, p. 494 vlgd.

³⁾ RANKE, *Französische Geschichte*, 2e Aufl., IV, p. 120.

hoefde niet meer aanwezig te zijn, daar de dauphin drie zonen had, van wie de oudste de rechten zijns vaders op Frankrijk erfde, terwijl een der beide andere het bewind over de Spaansche rijken kon aanvaarden. Er was derhalve geen vereeniging der beide kronen op één hoofd te vreezen. Ten einde nu den koning te winnen, was het noodig, hem van zijn Duitsche omgeving los te maken. Daartoe diende het ontslag van den prins van Hessen-Darmstadt en van de gravin de Berleps, die de koningin leidden, en op hun beurt weer het wachtwoord uit Weenen ontvingen. Aldus zou de koningin alleen staan, ten gevolge waarvan zij, ofschoon haar invloed op den koning groot was, toch niet meer, beroofd van haar leiders, die hinderpalen in den weg zou kunnen leggen, welke door de Franschgezinde groote heeren niet dan met veel moeite konden worden opgeruimd. Misschien ook, dat zij, gedurende Karels laatste levensmaanden, het oor leende aan voorstellen, die niet meer of minder behelsden dan haar tweede huwelijk met den dauphin ¹⁾, waardoor haar werkeloosheid na de verwijdering der beide gunstelingen dan ook voor een deel zou kunnen verklaard worden.

Met drang van redenen trachtte men den ongelukkigen koning zelve, na eerst zijn omgeving gezuiverd en zelfs zijn Oostenrijkschgezinden biechtvader door een anderen vervangen te hebben, over te halen, een kleinzoon van Lodewijk XIV tot zijn eenigen erfgenaam te benoemen ²⁾. Geplaatst tusschen zijn persoonlijke gehechtheid aan het Habsburgsche huis en de belangen der natie, was de koning

¹⁾ Mém. et négociations DE HARRACH, II, p. 195.

²⁾ Vgl. de uitvoerige en levendige schildering dezer intrigues in de Mémoires du duc de SAINT-SIMON sur le siècle de Louis XIV et la régence, Paris, 1856, II, chap. X, p. 115 vlgd.

ten prooi aan een inwendigen strijd, die hem zijn laatste levensdagen een ondragelijke kwelling deden zijn. Rust, scheen het, was voor den ongelukkigen monarch niet meer op deze aarde te vinden. Men achtervolgde hem tot in zijn schuilhoeken en spiegelde hem voor, dat alleen de benoeming van een Franschen prins tot erfgenaam den Europeeschen vrede en het ongerept voortbestaan der Spaansche monarchie kon verzekeren, ja, dat zelfs het heil zijner ziel van de keuze afhing. Zoo gaf dan eindelijk in den avond van den 3^{den} October de doodzieke koning, liggende op het bed, dat weldra zijn sterfbed worden zou, toe en teekende het testament, dat reeds vooruit was gereedgemaakt, waarbij Philips, hertog van Anjou, tweede zoon des dauphins van Frankrijk, tot eenigen erfgenaam der Spaansche staten benoemd werd. Deze beschikking moest tot na 's konings dood geheim blijven. Die dood liet niet lang op zich wachten. Op den eersten dag der volgende maand verliet de laatste telg der Spaansche Habsburgers het leven, en kort daarna werd den volke verkondigd, dat de tweede kleinzoon des konings van Frankrijk den scepter in handen zou nemen ¹⁾.

¹⁾ Volgens KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart*, berust de traditie, dat Karel II de beslissing omtrent de keuze eens opvolgers in handen zou gelegd hebben van Paus Innocentius XII en 's pausen antwoord ten gunste van den hertog van Anjou, op een dwaling. De koning namelijk zou voor zichzelf beslist hebben voor den aartshertog. Niet daarover derhalve kon hij 's pausen raad willen inwinnen, maar wel over het uitvoeren van dat besluit zonder dat het een oorlog na zich sleepte. Innocentius XII echter ontweek de zaak en antwoordde, dat hij te gelegener tijd doen zou, wat hij vermocht. In het jaar 1700, toen en genoemde paus en Karel II nog leefden, bestond de overlevering nog niet. Zij kwam eerst in het jaar 1702 voor den dag en is van Franschen oorsprong. Zie KLOPP, *der Fall des Hauses Stuart*, VII, p. 504 e. vlgd. en X, p. 162.

Moge Lodewijk niet de rechtstreeksche bewerker dezer schikking geweest zijn, zeker is het, dat hij door zijn houding en invloed er toe heeft medegewerkt ¹⁾.

Sinds den Rijswijkschen vrede had hij de Spaansche natie tot zich getrokken. Had zij niet aan hem de goede behandeling, bij dien vrede genoten, te danken? Waartoe diende het edelmoedige aanbod, in Mei 1698, toen de Mooren Ceuta veroverden, den Spanjaarden met de wapenen in de hand bij te staan? — een aanbod zoo edelmoedig, dat de koningin de hulp weigerde ²⁾. Maar bovenal door de vrees levendig te houden, dat de monarchie verdeeld, en aan den anderen kant, door de hoop op te wekken, dat zij door hem zou worden verdedigd, had hij het daarheen weten te leiden, dat de Spanjaarden er meer dan ooit van overtuigd waren, dat hun de keus vrijstond tusschen een verbrokkeling hunner rijken en het behoud der eenheid onder Lodewijks machtige bescherming.

¹⁾ DE TORCY ontkent in zijn Mémoires, dat Lodewijk er de onmiddellijke bewerker van is. VOLTAIRE, Siècle de Louis XIV, zegt: „l'Europe a pensé que ce testament de Charles II avait été dicté à Versailles. Le roi mourant n'avait consulté que l'intérêt de son royaume, les vœux de ses sujets, et même leurs craintes.” Het was een „acte spontané de la volonté mourante de Charles II,” zegt MIGNET, nég. relatives à la succession d'Esp., Introd., p. 82. REYNALD, Louis XIV et Guillaume III, Paris 1883, préface, zegt er van: „l'honneur de cette résolution n'appartient ni à Louis XIV, ni au marquis d'Harcourt, qui, désespérant du succès de sa mission, avait déjà depuis six mois quitté Madrid, pour l'armée. Elle est née d'un sentiment de patriotisme qui honore les rois et ses conseillers.” Met deze uitspraak is v. d. HEIM, Gids, 1884, het eens. Zie verder RANKE, Franz. Gesch., IV, p. 152; HIPPEAU, Avènement des Bourbons au trône d'Esp., I, p. 111; MORET, Quinze ans du règne de Louis XIV, Paris, 1859, I, p. 25; KLOPP, VIII, p. 611, die allen van meening zijn, dat Lodewijk door zijn houding tot de beslissing ten gunste van Anjou heeft medegewerkt.

²⁾ DE TORCY, Mém., I, p. 36 en 37.

II.

Het testament, dat geheim had moeten blijven, was reeds vóór Karels dood gemeen goed geworden. De groote vraag was nu: zal Lodewijk het aannemen of niet? Zoowel voor het eene als voor het andere werd in den door hem bijeen-geroepen raad gepleit. Het gold hier de keuze tusschen gebiedsvergrooting, door de deelingsverdragen gewaarborgd, en de uitbreiding van Frankrijks macht en aanzien door een kroon voor den jeugdigen Anjou aan te nemen; m. a. w.: tusschen eigen vermeerdering van macht en de vestiging van een tak van het huis Bourbon ten zuiden der Pyrenecën. Wat kon het meeste voordeel brengen? In welk geval is een oorlog het waarschijnlijkst, of, indien in beide gevallen de wapenen moeten ter hand genomen worden, is er dan meer kans van slagen bij aanneming of verwerping van het testament? En bovendien, zoo Lodewijk het niet aanneemt, komt de geheele successie aan den tweeden zoon van Leopold I, den aarts Hertog Karel ¹⁾. De keizer zal nu nog minder dan vroeger geneigd zijn, tot het tractaat van 1700 toe te treden. Moest, nu eindelijk het

¹⁾ DE TORCY, Mém., I, p. 97.

doel van een vijftigjarige regeering was bereikt, nu de uitzichten, die Lodewijk reeds bij zijn Spaansch huwelijk voor oogen had gehad, ja, om welke te verwezenlijken dit huwelijk gesloten was, in vervulling stonden te komen, nu de rechten zijner gemalin openlijk werden erkend; moest dat alles thans worden opgegeven? En zouden de wapenen worden opgevat tegen een volk, aan hetwelk een kleinzoon als koning van harte welkom was, meer dan dat, tegen een natie, die zelve dien kleinzoon had begeerd ¹⁾?

Met verschillende gewaarwordingen werd de tijding, dat de koning van Frankrijk het testament had aangenomen, ontvangen. In Engeland juichte men de komst van Anjou op den Spaanschen troon over 't algemeen toe ²⁾. Men geloofde, dat dit de eenige weg was, om uit de moeijlichkeiten te geraken, die door Willems buitenlandsche staatkunde waren veroorzaakt; dat de heerschappij van Philips van Anjou Frankrijks macht niet bedenkelijk zou vergrooten. Is Philips, zoo overwoog men, niet nog een kind? hij zal in Spanje zijn opvoeding ontvangen; zijn betrekkingen met Frankrijk zullen langzamerhand losser worden, en dan zal hij door den Spaanschen raad worden geregeerd ³⁾. Men had bovendien genoeg van den oorlog; reeds te veel nadeel was aan den handel toegebracht. Het Lagerhuis veroordeelde het regeeringsverdrag en schroomde niet eenige ministers in

¹⁾ Men zie omtrent de meeningen en beslissingen in dien raad: DE TORCY, *Mém.*, I, p. 95 en 101; DE SAINT SIMON, *Mém.*, II, chap. XI, p. 127 vlgd., die elkaar op enkele punten tegenspreken; voorts MORET, *Quinze ans*, etc., I, p. 32.

²⁾ Schrijven van Willem III aan Heinsius, bij DE GROVESTINS, VII, p. 396, 397.

³⁾ " " " " " " " GAILLARDIN, *Hist. du règne de Louis XIV.*, Paris, VI, p. 143.

staat van beschuldiging te stellen. Willem III zelf was van een geheel andere meening ¹⁾. Nu Lodewijk zich aan woordbreuk had schuldig gemaakt, was aan de bedoelingen en verwachtingen van den koning-stadhouder de bodem ingeslagen. Hij vreesde wel degelijk een machtsvergrooting van Frankrijk, die zoowel gevaar voor zijn koninkrijk als voor de Republiek opleverde. De handel zou voortaan in Italië, de Levant en Amerika ten zeerste worden bedreigd; de Vereenigde Provinciën kregen nu de Franschen tot nabuur. Deze meening deelde de raadpensionaris Heinsius en met hem enkele staatslieden in de Republiek, want in Holland was de stemming overigens als in Engeland. Zorg voor de toekomst scheen men niet te hebben, dan ten opzichte der handelsbelangen ²⁾. Een omkeering dier flauwe stemming werd door Heinsius eerst verwacht, zoodra Lodewijk zijn toevlucht zou nemen tot maatregelen van geweld. Hij, de eerste dienaar der Republiek, was het, die de Staten-Generaal en die van Holland herhaaldelijk gewaarschuwde en den argwaan tegen Lodewijk XIV levendig gehouden had. Een bedenkelijk hoofdschudden verried zijn meening omtrent het laatste deelingstractaat. Zijn waarschuwend stem was het geweest, die den koning-stadhouder hooge eischen aan Frankrijk had doen stellen. Nu eenmaal het testament was aangenomen, meende Heinsius, dat het geene zaak was, aan te dringen op het nakomen van het 2^e verdeelingsverdrag ³⁾. Hij was er van overtuigd, dat de

¹⁾ Zie zijn schrijven aan Heinsius, bij DE GROVESTINS, VII, p. 396, 397.

²⁾ Schrijven van Heinsius aan Willem III, bij DE GROVESTINS, VII, p. 426. De fondsen en actiën op de Amsterdamsche beurs stegen, zie schrijven van Heinsius, bij DE GROVESTINS, VII, p. 403.

³⁾ V. NOORDEN, Europ. Gesch. im 18^{en} Jahrh., I, p. 122, 123.

Spaansche natie niets meer vreesde, dan een versnippering harer monarchie, en dat de troonsbestijging van een Habsburger met gejuich door het Spaansche volk zou worden begroet. In die richting moest nu gearheid, met alle kracht de keizer gesteund worden ¹⁾.

Het bleek spoedig, dat de raadpensionaris had gedwaald; maar, al mocht hij zich hierin ook hebben vergist, Lodewijk XIV had hij doorzien en zijn landgenooten duidelijk de behoeften van het oogenblik voor oogen gesteld. Noch in de staten van Holland echter, noch in de Staten-Generaal deelde de meerderheid zijn meening.

Middelerwijl greep een feit plaats, dat niet zonder gevolgen bleef, de bezetting namelijk van de Hollandsche barrière-steden door Fransche troepen, terwijl niemand op die gebeurlijkheid verdacht was. Als reden hiervan gaf de koning van Frankrijk op, dat de Staten-Generaal talmden met het erkennen van den nieuwen koning van Spanje. Ten einde nu niet de Hollandsche garnizoenen, die de beste troepen der Republiek uitmaakten, gevangen te zien, was men genoodzaakt Philips V te erkennen (Febr. 1701) ²⁾. Maar tevens opende die daad van geweld den Nederlanders de oogen. De vrees voor een bedreiging uit de Spaansche Nederlanden begon zich langzamerhand te openbaren, gelijk men zich ook in Engeland ongerust maakte, want de tegenwoordigheid van Franschen te Ostende en te Nieuwpoort was evenmin geschikt, de Londensche kooplui zorgeloos te stemmen. De openbare meening werd Frankrijk

¹⁾ Heinsius' woorden bij v. NOORDEN, t. a. p., p. 123.

²⁾ WAGENAAR, Vaderl. Hist., 1782, XVII, p. 71; AREND, Algem. Gesch. des Vaderlands, IV, 2^e stuk, p. 719.

vijandig. Desniettemin was het Engelsche parlement niet bereid, den koning in zijn plannen te volgen. De vredespartij behield er de overhand, en het besluit werd genomen, dat men den nieuwen koning van Spanje zoude erkennen. De Staten-Generaal richtten intusschen een memorie aan het parlement, behelzende, dat de Republiek op het punt stond, borgen voor haar toekomstige zekerheid van Lodewijk te eischen; dat zij evenwel haar voorstellen van de toestemming en medewerking van Engeland afhankelijk wilde maken; dat, indien de onderhandelingen onvruchtbaar bleken, of, zoo zij mocht worden aangevallen door de Fransche troepen, die Lodewijk naar de grenzen liet oprukken, dat zij dan rekende op Englands bijstand, waaromtrent in de tractaten van 1677—78 en 1689 overeengekomen was ¹⁾.

Deze memorie had een goede uitwerking. De stem der natie liet zich meer en meer hooren. In verzoek- en vlugschriften werd het parlement aangevallen en verzocht, meer afdoende maatregelen te nemen voor 's volks veiligheid en voor den godsdienst, welke beide men bij den grooten aanwas van Lodewijks macht in gevaar meende te zien geraken, nu de Jakobieten, thans meer dan ooit in Lodewijk vertrouwen stellende, het hoofd ophieven, en bovendien den koning de middelen te verschaffen, ten einde zijn bondgenooten bij te staan, voordat het te laat was. De eischen, door de Republiek en Engeland aan Lodewijk XIV gesteld, kwamen hierop neer, dat de Fransche troepen uit de Spaansche Nederlanden zouden terugtrek-

¹⁾ WAGENAAR, XVII, p. 74. De memorie medegedeeld bij v. NOORDEN, I, p. 131; RANKE, Engl. Gesch., Leipzig, 1868, VI, p. 512.

ken; dat eenige steden in die landen als barrière aan de V. P. zouden worden afgestaan; dat Ostende en Nieuwpoort aan Englands bewaking zouden worden toevertrouwd, en vooral ook drong Willem aan op voldoening voor den keizer, welke zou bestaan in den afstand van het Milaneesche en van de Spaansche Nederlanden ¹⁾. De Fransche gezant d'Avaux verwierp deze eischen, namens zijn meester er niets anders tegenover stellende, dan het aanbod tot hernieuwing van den vrede van Rijswijk als waarborg voor de rust van Europa ²⁾. Inmiddels rukten de Fransche troepen in de Spaansche Nederlanden steeds voorwaarts, welke beweging een voor de Republiek zoo dreigend karakter aannam, dat zij, die op dit oogenblik niet in staat was zich behoorlijk te verdedigen ³⁾, Englands oogenblikkelijke hulp inriep. Aan dezen drang kon het Lagerhuis niet langer weerstand bieden, zoodat het besloot, de noodige gelden tot het versterken der vloot en het zenden van een hulpcorps naar de Republiek toe te staan ⁴⁾.

De onderhandelingen, in den Haag tusschen de Staten-Generaal en d'Avaux gevoerd, leverden geen uitkomst op. Zij beoolden de Republiek van de eerste zeemogendheid te scheiden en een verbond met Oostenrijk te voorkomen, welke pogingen den koning-stadhouder en den raadpensionaris in hun meening versterkten, dat het Oostenrijksche huis krachtig diende ondersteund te worden. De keizer, bevreesd, dat de zeemogendheden, nu de conferenties in den Haag voortduur-

¹⁾ WAGENAAR, XVII, p. 72; AREND, IV, 2^e stuk, p. 720.

²⁾ WAGENAAR, XVII, p. 73; AREND, t. a. p.

³⁾ Correspondentie van Heinsius bij DE GROVESTINS, VII, p. 442.

⁴⁾ WAGENAAR, XVII, p. 75; AREND, IV, 2^e stuk, p. 721.

den, afzonderlijk met Frankrijk tot overeenstemming zouden geraken, liet thans zijn aanspraken op de geheele successie, die hij, nadat Lodewijk het testament had aangenomen, staande gehouden had, vallen en verklaarde met Italië en de Spaansche Nederlanden genoeg te zullen nemen ¹⁾).

De onderhandelingen, van dezen tijd af tusschen de zee-mogendheden en den keizer gevoerd, leidden eindelijk tot het *grootte verbond*, waarvan de grondslagen waren: redelijke voldoening aan den keizer en het plaatsnemen eener onzijdige macht tusschen de Republiek en Frankrijk. Men dacht er dus hoegenaamd niet aan, Philips V van al zijn staten te berooven. Zóó en zóó alleen meende Willem III, dat het evenwicht zoude kunnen worden gehandhaafd en de veiligheid der Republiek gewaarborgd bleef. Zijn overkomst naar de Nederlanden, om de onderhandelingen met den keizer te leiden, gaf aan die door Frankrijk in den Haag gevoerd, den nekslag, weshalve koning Lodewijk zijn gezant terugriep. Die toenadering tot den keizer werd niet weinig in de hand gewerkt door het wantrouwen, dat men tegen Lodewijks bedoelingen koesterde, hetgeen zich liet rechtvaardigen door eenige zijner daden, welke als zoovele misgrepen kunnen worden beschouwd.

Ofschoon tegen de bedoeling van het testament ²⁾, handhaaft hij in „lettres patentes” ³⁾ voor zijn kleinzoon op onherroepelijke wijze diens rechten op den Franschen troon en bevestigt alzoo het gevaar, dat te eeniger tijd het evenwicht werd verbroken door de vereeniging der beide kronen.

¹⁾ v. NOORDEN, I, p. 159.

²⁾ Afgedrukt bij DE GROVESTINS, VII, p. 478 vlgd.

³⁾ LAMBERTY, Mém., I, p. 388.

Door het bezetten der steden in de Spaansche Nederlanden, waarin Hun Hoog Mogenden sinds 1697 het recht hadden bezetting te leggen, schond hij den vrede van Rijswijk. Zijn pogingen, om voor de Engelschen en de Hollanders de havens van Spanje te sluiten en aan de laatsten den invoer van negerslaven in de Spaansche kolonies, waarop zij recht hadden, te ontrukken, hadden geen andere uitwerking, dan dat zij de zeemogendheden verbitterden.

Maar hij gaat nog verder. Den 7^{en} Sept. 1701 werd het Haagsch verbond geteekend, met het doel, den keizer een behoorlijke voldoening en aan Engeland en de V. P. voldoende zekerheid voor hun veiligheid en voor handel en scheepvaart te verschaffen ¹⁾. De Spaansche Nederlanden moesten daarom tot een barrière voor de Republiek gemaakt worden. Het verbond ontkende geenszins de rechten van Philips van Anjou, zoodat een overeenkomst nog mogelijk scheen, toen, kort na het sluiten van het verbond, het feit ruchtbaar werd, dat de zoon van den verdreven koning Jakob II, ten gevolge eener belofte, door Lodewijk den balling op het sterfbed gedaan, door den Franschen souverein was erkend als Jakob III, koning van Engeland.

Dit was de eerste stoot tot den oorlog ²⁾. Het Engelsche volk was er over gebelgd, dat een vreemdeling zich had vermeten, het een koning te geven, van wien het niets wilde weten. Alle partijen beschouwden die daad als een beleediging, als een schending van den Rijswijkschen vrede, en de koning, die nooit bij de natie was bemind geweest, werd, scheen het, een populair man. Willem, door deze

¹⁾ WAGENAAR, XVII, p. 93 en 94.

²⁾ Zie DE TORCY, Mém., I, p. 104.

gevoelens aangemoedigd en begrijpende, dat het parlement, hetwelk de regeering met zoo weinig toegevendheid behandeld en zijn voorstellen slechts op het laatste oogenblik aangenomen had, niet meer de getrouwe uitdrukking van den wil des volks was, ging tot de ontbinding van dit regeeringslichaam over en riep een nieuw bijeen tegen het begin van het volgende jaar. In dit nieuw gekozen Huis hadden de Whigs de meerderheid ¹⁾. De oorlog was onvermijdelijk. Het parlement bewilligde de middelen tot uitrusting, doch te midden dier voorbereidselen stierf de koning.

Die dood was een slag voor de bondgenooten, een straal van hoop voor Lodewijk. Met Willem was de stichter, de ziel van het verbond van dit schouwtooneel verdwenen, de man, die gedurende geheel zijn leven de heftigste en gevaarlijkste tegenstander der Fransche staatkunde was geweest; de vorst, die zijn gezag en zijn invloed gebruikt had ten nutte van Europa. In hem was het stelsel van het staatkundig evenwicht als verpersoonlijkt; voor dat beginsel had hij alles veil. Ofschoon hebbende te worstelen met zijn parlement en onder voortdurenden strijd met de partijen in zijn koninkrijk, triumfeerden eindelijk zijn inzichten. Hij had zijn volk weten te beduiden, dat het gevaar, hetwelk van Frankrijk dreigde, niet alleen de Republiek betrof, maar door haar ook Engeland; dat verder de zegepraal van Lodewijks bedoelingen tevens zou zijn de triumpf van het Katholicisme, de nederlaag van den Protestantischen godsdienst. Langs den weg des vredes het

¹⁾ LECKY, Hist. of England in the eighteenth century, Londen, 1879, I, p. 30.

Spaansche erfenisvraagstuk te beslechten, lag in zijn bedoelingen. Desniettemin was het zijn streven, om door behoorlijk machtsvertoon aan deze poging kracht bij te zetten. Een ontwapening kon immers niet anders dan verlammend werken. Englands invloed naar buiten daalde er mee, waarvan Lodewijk zou weten partij te trekken. Daarenboven moest men ook bedacht zijn op het mogelijke geval, dat de Republiek bedreigd werd, ten einde haar de noodige hulp te kunnen verleen. Doch eerst toen het bleek, dat hij goed had gezien, dat werkelijk het gevaar dreigde, toen de Jakobieten het hoofd begonnen op te steken, toen de Fransche alleenheerscher het volk van Engeland beleedigde; toen eerst volgde men hem, ja, men dwong hem, voor de bedreigde belangen in de bres te springen en den aangedanen hoon te wreken.

Lodewijk XIV had hoog spel gespeeld. Door zijn houding en daden waren de mogelijkheden tegen hem in 't harnas gejaagd. Hij had gemeend, dat voor de V. P. de vrede onontbeerlijk was, en dat evenmin het parlement geneigd zou zijn vijandig tegen Frankrijk op te treden. Zeker is het, dat, indien hij niet den misslag had begaan bij het sterfbed van Jakob II, de vijandelijke stemming in Engeland niet zoo spoedig merkbaar zou geworden zijn ¹⁾. Tegenover zulke eensgezinde vijanden als de verbonden mogelijkheden begon hij zich afgezonderd en geheel op zichzelf staande te gevoelen. Want zelfs het rijk, over welks bezit het zwaard stond te worden aangespt, was niet

¹⁾ LECKY, I, p. 30.

in staat, zelf tot de handhaving zijner onschendbaarheid bij te dragen.

In dien stand van zaken wilde Lodewijk zich overtuigen, of niet, nu de stichter van het verbond niet meer was, de vijandelijke plannen der Republiek eenigszins bekoeld waren, weshalve hij H. Hoog Mogenden voorstelde, nieuwe onderhandelingen te beginnen. Koningin Anna had evenwel der Republiek de verzekering harer vriendschap en de belofte gegeven, dat zij aan de buitenlandsche staatkunde van haren voorganger getrouw zou blijven ¹⁾. De Staten-Generaal lieten derhalve antwoorden, dat zij zich niet met afzonderlijke onderhandelingen konden inlaten. Kort hierna, den 15^{den} Mei 1702, verklaarde de koningin van Engeland te gelijk met de Republiek en den keizer, die reeds in 't vorige jaar den strijd in Italië begonnen was, aan Frankrijk en Spanje den oorlog.

Gelijk het voor de zeemogendheden niet onverschillig was, welke partij de gouverneur der Spaansche Nederlanden, Maximiliaan Emanuel, zou omhelzen, zoo zag ook Lodewijk XIV in dezen landvoogd een niet te versmaden bondgenoot, een bondgenoot, wiens hulp tweeledig zou kunnen zijn, zoowel doordat hij de Spaansche Nederlanden voor de Fransche troepen kon openstellen, als omdat door zijn staten in Duitschland de weg naar de Oostenrijksche leidde.

Ten tijde van den vrede van Rijswijk stond hij, getuige de bezetting van eenige Zuid-Nederlandsche steden door Hollandsche troepen als barrière, onder den invloed der zeemogendheden. Toen evenwel zijn zoon, wien door Engeland en door de Republiek een deel der Spaansche nalaten-

¹⁾ WAGENAAR, XVII, p. 121.

schap was toegedacht, stierf, en hem door Lodewijk, bij de troonsbeklimming van Philips van Anjou, een erfelijk gouverneurschap werd voorgespiegeld, mits hij diens zijde koos, veranderde de stemming. Daarenboven liet de goede verhouding tusschen den keurvorst en zijn schoonvader, keizer Leopold, te wenschen over, waarvan de reden hierin was te zoeken, dat de zoon van den landvoogd door het deelingstractaat en door de gunst der Spanjaarden zelve een gevaarlijk mededinger voor den keizer werd. En toen de jeugdige Josef Ferdinand kwam te overlijden, werd de verwijdering nog grooter, daar door dit sterfgeval Maximiliaans uitzichten werden vernietigd. Dat de dood van den jeugdigen keurprins door vergif zou zijn veroorzaakt, een meening, welke door de diplomaten van Lodewijk XIV werd verbreid en door den vader zelve gedeeld, werkte de goede verstandhouding tusschen schoonvader en schoonzoon niet in de hand ¹⁾.

De keurvorst had voortaan niets meer van de welwillendheid van Willem III of van de Staten-Generaal te wachten, maar alles te verliezen, als hij met Lodewijk XIV en Philips V brak.

Victor Amedeus II, hertog van Savoye, werd eveneens bondgenoot van Frankrijk. De ligging zijner landen was zoodanig, dat hij niet onzijdig kon blijven. Koos hij Frankrijks zijde niet, zijn gebied zou terstond bezet zijn. Bovendien werd zijn tweede dochter koningin van Spanje en

¹⁾ SUGENHEIM, Deutschland im Span. Erbfolge - und im groszen Nordischen Kriege, Berlin 1874, p. 29.

Ook de Torcy, mém., I, p. 52, spreekt van verschillende geruchten omtrent 's vorsten dood.

Vgl ook de SAINT SIMON, mém., III, p. 179.

voorloopig althans meende hij den keizer nog niet te behoeven te vreezen. Onder de Duitsche vorsten schaarden zich eveneens aan Lodewijks zijde Josef Clemens, keurvorst van Keulen, door zijn broeder, den Beierschen keurprins, daartoe overgehaald. Hannover verklaarde zich tot bondgenoot der Republiek en Pruisen werd slechts die des keizers in ruil voor de koningskroon, welke het in 1700 tegen de hertogelijke had ingewisseld. Later, in 1703, breidde zich de kring der verbonden mogendheden nog uit, door de toetreding van Portugal en van Savoye, welks vorst door Frankrijk was misleid.

Zoo was dan de oorlogsfakkel in Europa ontstoken. 't Was nu de vraag maar, aan welke zijde de overwinning zoude zijn. Niemand, die bij 't begin van den krijg voorzien kon, welken afloop hij zou hebben. Wel daarentegen kon men zich spoedig overtuigen, dat het militair genie ditmaal aan de zijde der bondgenooten was, en de oorlogsfortuin zich van Lodewijk had afgewend.

De eeuw der groote veldheeren had plaats gemaakt voor een andere, die gedurende dezen oorlog geen Turennes aan Frankrijk zoude opleveren. In hun plaats treden Marsin, Tallard, la Feuillade, Vendôme, Catinat, Villars, de beide laatsten de bekwaamsten, echter niet in staat, de tekortkomingen der overigen te herstellen ¹⁾.

Frankrijks gesteldheid was over 't geheel bij het begin der 18^e eeuw niet te benijden. Den voortdurenden oorlogstoestand, waarin het sinds het begin van Lodewijks regeering verkeerde,

¹⁾ Zie de alles behalve vleiende schildering dezer veldheeren bij MICHELET, *Hist. de France*, Paris 1874, XIV, p. 132, 133, 145 en 146.

had het duur moeten betalen. Tallooze belastingen en nog meer het verlies van velen zijner zonen, op het altaar van den oorlogsroem als offer gevallen, hadden het in kwijnenden toestand gebracht. Op vele plaatsen was volslagen gebrek aan krachten, om de natuur te doen voortbrengen, wat zij zoo gaarne schenkt. De herroeping van het edict van Nantes had vele nijveren uit den lande verdreven, die hun arbeid aan het nieuw gekozen vaderland deden ten goede komen. De bronnen van welvaart raakten verstoep. Het volk leed en zocht verademing, nu de Rijswijksche vrede rust had gebracht. Maar die kalmte was een bedriegelijke. En op het oogenblik zelf, waarop een duurzame vrede werd verlangd, waardoor de geslagen wonden konden worden geheeld, tart het half Europa, om naar de wapenen te grijpen tot het voeren van een krijg, waarin het aan den rand des afgronds zou worden gebracht.

(c. 6091.)

